

JOANNA PIĄTKOWSKA-MAŁECKA (IA UW),
JACEK GUBERNAT

PIES W NEOLICIE NA ZIEMIACH POLSKICH

1. Wstęp

Pies towarzyszył człowiekowi od najdawniejszych czasów, został udomowiony już 12 tysięcy lat p.n.e. Świadczy o tym pochówek ze stanowiska Bonn-Oberkassel w Niemczech, związany z kulturą magdaleńską (BENECKE 1987). W grobie tym znaleziono szkielety mężczyzny i kobiety oraz żuchwę psa z cechami najwcześniejszego etapu udomowienia. Choć badania genetyczne DNA mitochondrialnego przeprowadzone w 1997 roku ustaliły datę udomowienia psa na 135 tysięcy lat temu (VILA et al. 1997), to w świetle najnowszych badań nie znajduje jednak żadnego potwierdzenia (PENNISI 2002).

Pies domowy (*Canis lupus f. familiaris*) należy do rzędu drapieżnych (*Carnivora*), rodziny psowatych (*Canidae*), współcześnie występuje w około 400 rasach i odmianach. Wywodzi się od wilka, co zostało udowodnione zarówno w dziedzinie badań morfologicznych, jak też genetycznych. Nie potwierdzono natomiast wcześniejszych hipotez dotyczących ewentualnego, drugiego przodka, jakim miał być szakal.

Do najstarszych znalezisk szczątków udomowionych psów na ziemiach polskich należą fragmenty kostne ze stanowiska Dudka (GUMIŃSKI 1995) oraz Dąbki (SOBOCIŃSKI 1984). Szczątki te pochodzą z warstw osadniczych, w Dudce datowanych na okres mezolitu, w Dąbkach na wczesny neolit z bardzo silnymi tradycjami mezolitycznymi. Na stanowisku Dudka znaleziono także najstarsze na ziemiach polskich pochówki psów pochodzące z neolitu (FLOREK 2001).

W epoce neolitu szczątki psa były stałym elementem depozytów przede wszystkim osadniczych, rzadziej grobowych. Celem niniejszej pracy jest zbadanie, czy depozyty te były zróżnicowane pod względem kulturowym oraz próba odpowiedzi na pytanie, jakie były przyczyny różnego stopnia zainteresowania psem. Podjęto także próbę odtworzenia roli, jaką spełniał pies w życiu ludności zamieszkującej ziemię Polski w neolicie. Rozpatrywano zagadnienia związane zarówno z potencjalnymi możliwościami wykorzystania przyżyciowego psów oraz związane z traktowaniem tych zwierząt po śmierci.

2. Materiał i metody

Jako materiał do niniejszej pracy posłużyły dane archeozoologiczne ze stanowisk z ziem polskich, dotyczące szczątków psa występujących zarówno wśród materiałów pokonsumpcyjnych (Tab. 1), jak też w formie pochówków (Tab. 2). W pierwszym przypadku zebrano

dane informujące o występowaniu szczątków psa na stanowiskach opracowanych archeozoologicznie, o sprecyzowanej przynależności kulturowej, na których liczba szczątków zidentyfikowanych była równa lub większa niż 100 sztuk.

Oceniono względną liczbę stanowisk poszczególnych kultur archeologicznych, na których występowały fragmenty kostne psa w stosunku do wszystkich opracowanych archeozoologicznie stanowisk danej kultury. W dalszej analizie, dla każdego stanowiska oceniono udział szczątków psa w stosunku do kości ssaków domowych. Do gatunków udomowionych zaliczono też konia, pomimo, że nie ma pewności czy zwierzę to było już wówczas udomowione, czy reprezentowało formę dziką. W związku z brakiem możliwości rozstrzygnięcia tego problemu tylko na podstawie cech morfologicznych szkieletu, w celach porządkowych na potrzeby niniejszej pracy, gatunek ten przyporządkowano do grupy ssaków domowych.

Udział szczątków psa oceniano jako niski, gdy nie przekraczał on 4,0%; średni – wynoszący od 4,1% do 8,0%, wysoki – od 8,1% do 12,0% oraz bardzo wysoki – powyżej 12,0%. W sytuacji, gdy było to możliwe, wykorzystano dane dotyczące składu anatomicznego, łącząc poszczególne, pojedyncze elementy szkieletu w następujące grupy: kości głowy, tułowia, bliższego i dalszego odcinka obu kończyn oraz człony palcowe (Tab. 3). Oceniono, w jakiej częstości występowały szczątki danej grupy na stanowiskach określonych kultur archeologicznych, a następnie badano czy była reprezentacja całego szkieletu i czy poszczególne elementy występowały w równowadze zgodnej z anatomią czy też były nadwyżki lub niedobory określonych części szkieletu.

Zebrano także dane dotyczące wieku psów oraz wymiary czaszek i niektórych kości długich (Tab. 4). Wybrano pomiary używane w archeozoologii, umożliwiające ocenę morfologii poszczególnych gatunków (cf. LASOTA-MOSKALEWSKA 1997; DRIESCH 1976). Na podstawie długości niektórych kości możliwe było obliczenie wysokości w kłębie. Korzystano przy tym ze współczynników wg Koudelki (1885; cf. DRIESCH, BOESSNECK 1974). Podano również informacje dotyczące śladów zarejestrowanych na kościach psów.

Wśród pochówków, na podstawie zebranego materiału, wydzielono następujące formy i nadano im symbole:

A – samodzielny pochówek psa – cały lub prawie kompletny szkielet psa złożony w jamie na osadzie lub cmentarzysku, bez kości ludzkich;

- B** – częściowy pochówek psa – część szkieletu lub pojedyncze fragmenty kostne psa złożone w jamie na osadzie lub cmentarzysku, bez kości ludzkich;
- C** – ofiara zakładzinowa – cały lub częściowy szkielet psa złożony w jamie obiektu mieszkalnego na osadzie;
- D** – pochówek ludzko-zwierzęcy – cały lub częściowy szkielet psa razem z kośćmi człowieka lub ludzi złożony w jamie na cmentarzysku;
- E** – częściowy pochówek zwierzęcy z psem – dodatek kości psa do pochówków bydła;
- F** – pochówek zwierzęcy wielogatunkowy – obok-skieletu psa występowały szkielety kilku innych gatunków zwierząt, czasem także kości ludzkie.

Wyjątkową kategorię stanowiły zęby psa, z których zrobiono wisiorki znalezione jako wyposażenie pochówku ludzkiego.

Pochówki psów opisano, przyporządkowując im odpowiednie symbole, według ich przynależności kulturowej. Podobnie, jak w przypadku szczątków o charakterze pokonsumpcyjnym, tam gdzie było to możliwe, podano informację o składzie anatomicznym, wieku i morfotypie pochowanego psa. Opisano także ślady występujące na kościach tych zwierząt oraz dane dotyczące wyposażenia poszczególnych pochówków. W wielu publikacjach dane te są bardzo wybiórcze, często brakuje wielu informacji, szczególnie dotyczących szkieletów psów oraz innych zwierząt współwystępujących z nimi. Wynika to z faktu, że pochówki tych zwierząt najczęściej były przedmiotem wyłącznie analiz archeologicznych, natomiast pomijano analizy archeozoologiczne. W wielu przypadkach utrudnia to ocenę wszystkich możliwych zjawisk dotyczących zagadnień związanych z pochówkami zwierzęcymi. Dlatego też należy podkreślić konieczność pełnego opracowywania pochówków zwierzęcych, zarówno ich kontekstu archeologicznego, jak też danych archeozoologicznych.

3. Wyniki

Z terenu ziem polskich uwzględniono 62 neolityczne stanowiska opracowane pod względem archeozoologicznym. Szczątki psa wystąpiły na 41 z nich (**Tab. 5; Fig. 1**). Reprezentowały one różne kultury archeologiczne, z wyjątkiem kultury ceramiki wstęgowej kłutej, kultury złockiej oraz kultury ceramiki sznurowej. Szczątki psa wśród materiałów pokonsumpcyjnych występowały w przeważającej większości w niewielkim udziale ilościowym, nie przekraczającym 4,0%. Wyjątkiem były osady kultury pucharów lejkowatych oraz kultury rzucewskiej, gdzie udział szczątków psa był bardziej zróżnicowany i obok stanowisk, gdzie było ich mało występowały też stanowiska ze średnim, dużym, a nawet bardzo dużym udziałem szczątków tego gatunku. Bardzo duży udział pozostałości psa dotyczył jedynie osady kultury pucharów lejkowatych w Stryczowicach oraz osady kultury rzucewskiej w Niedźwiedziówce. Na stanowisku tym zarejestrowano najwyższy dla całego neolitu na ziemiach polskich

udział szczątków psa, który wynosił prawie 40,0%. Średni udział pozostałości psa wśród materiałów pokonsumpcyjnych stwierdzono na pojedynczych stanowiskach kultury późnej ceramiki wstęgowej z fazy IIb – IIIC oraz kultury ceramiki promienistej.

Z terenu ziem polskich znanych jest dotychczas 25 neolitycznych pochówków psów i dodatkowo dwa, co do których nie ma pewności czy stanowiły pochówki, czy też resztki pokonsumpcyjne (**Tab. 6; Fig. 2**). Pochówki tych zwierząt nie są znane z osad i cmentarzysk kultury ceramiki wstęgowej kłutej, wczesnych faz rozwoju kultury późnej ceramiki wstęgowej, kultury lendzielskiej i lubelsko-wołyńskiej oraz z kultury rzucewskiej. Poza tym, występowały one na stanowiskach różnych kultur archeologicznych, najczęściej w okresie środkowego i późnego neolitu. Nieliczne pochodzą ze stanowisk kultur neolitu wczesnego: dwa z kultury ceramiki wstęgowej rytej oraz jeden z kultury późnej ceramiki wstęgowej z fazy IIb – IIIC. Pozostałe 22 znaleziska wiążą się ze stanowiskami z neolitu środkowego i późnego, najwięcej stwierdzono ich w kulturze amfor kulistych (11 pochówków) oraz kulturze ceramiki promienistej (5 pochówków). Z kultury pucharów lejkowatych znane są trzy pochówki, z kultury złockiej i kultury ceramiki sznurowej – po dwa.

Wśród wyróżnionych form pochówków, najliczniej reprezentowane były pochówki ludzko-zwierzęce (D – 7 pochówków) oraz samodzielne pochówki psów (A – 5 pochówków), następnie pochówki częściowe psów (B) i ofiary zakładzinowe (C; po 4 przykłady). Trzy pochówki reprezentowały dodatki psów do pochówków bydłych (E), dwa natomiast pochówki zwierzęce wielogatunkowe (F). Zdecydowana większość pochówków zlokalizowana była na stanowiskach położonych na Kujawach i Ziemi Chełmińskiej oraz w Małopolsce i na Wyżynie Lubelskiej. Pojedynczy pochówek zarejestrowano na terenie Śląska; dotychczas nie znaleziono ich na obszarze Pomorza, Wielkopolski i Mazowsza.

Pies na stanowiskach poszczególnych kultur archeologicznych z epoki neolitu na ziemiach polskich

Najstarsza kultura neolityczna na ziemiach polskich – kultura ceramiki wstęgowej rytej (KCWR) reprezentowana jest przez 11 stanowisk osadniczych, przy czym szczątki psa zarejestrowano na pięciu z nich. Większość zlokalizowana była na terenie Kujaw i Ziemi Chełmińskiej, pojedyncze położone były na Śląsku i Pomorzu. Pozostałości psa zawsze stanowiły niewielki odsetek wśród kości zwierząt domowych. Wahał się on od 0,3% do 3,1%.

Skład anatomiczny znany jest dla trzech stanowisk – Stolna, Łagiewnik i Załęcina. Na osadach tych najliczniej reprezentowane były kości czaszki i zęby oraz kości bliższego odcinka kończyny piersiowej. Wśród śladów opisano jedynie ślady przepalenia, które dotyczyły fragmentów zębów znalezionych w Stolnie.

Dodatkowo, z kultury ceramiki wstęgowej rytej znane są dwa pochówki psa. Pierwszy odkryto w obiekcie nr 9 na osadzie w Złotnikach, w Małopolsce. Znalezione tam kompletny szkielet jednego osobnika ułożony w układzie anatomicznym (A). Zwierzę pochowano w oddzielnej jamie, w pobliżu nóg człowieka z grobu nr 7, bez żadnego wyposażenia. Drugi pochówek, znaleziony na stanowisku 4 w Brześciu Kujawskim, reprezentował pochówek częściowy poćwiartowanego psa (B). Odkryto fragmenty czaszki, kręgi szyjne, łopatkę i kości kończyn piersiowych ułożone w porządku anatomicznym.

Z kultury ceramiki wstęgowej kłutej (KCWK) znane jest tylko jedno stanowisko opracowane archeozoologicznie – osada w Gniechowicach, położona na Śląsku. Nie zarejestrowano tam żadnych pozostałości psa.

Kultura późnej ceramiki wstęgowej (KPCW) z faz I – IIa, odpowiadająca chronologicznie kulturze ceramiki kreskowanej kłutej, reprezentowana jest przez jedno stanowisko – Węgierce, położone na Kujawach. Zarejestrowany tam udział szczątków psa był bardzo mały i wynosił 0,2%. Znalezione jedynie fragment kręgu i miednicy. Nieznane są pochówki psów z tej kultury.

Z kultury lendzielskiej (KL) pod względem archeozoologicznym przeanalizowano dwa stanowiska osadnicze, przy czym szczątki psa występowały tylko na jednym z nich – na osadzie Kraków-Pleszów, w Małopolsce. Fragmenty kostne psa stanowiły niewielki odsetek wśród kości zwierząt domowych, który wynosił 1,0%. Nieliczne fragmenty reprezentowały kości czaszki i tułowia, a jeden stanowił fragment śródstopia. Pochówki psów kultury lendzielskiej nie są dotychczas znane.

Odpowiadająca chronologicznie kulturze lendzielskiej kultura późnej ceramiki wstęgowej (KPCW) z faz II b – III c reprezentowana jest przez dziewięć stanowisk. Szczątki psa zarejestrowano na pięciu z nich, wszystkie położone były na Kujawach i Ziemi Chełmińskiej. Prawie wszędzie odsetek kości tych zwierząt był bardzo mały. Wahał się on od 0,2% do 2,3%, przy czym na większości stanowisk nie przekraczał 1,0%. Wyjątkiem było stanowisko 1/1 – 13, 18 w Broniewicach, gdzie odsetek szczątków psa był trochę wyższy i wynosił 4,8%. Brak jest innych danych dotyczących szczątków psa znalezionych na tych stanowiskach.

Z kultury tej znany jest jeden pochówek psa znaleziony na stanowisku 3 w Brześciu Kujawskim (A). Był to pochówek pojedynczego osobnika złożonego w bliżej nieokreślonej jamie na terenie osady.

Z grupy ceramiki biało malowanej kultury lubelsko-wołyńskiej (KL-W) z cyklu lendzielsko-pułgarskiego opracowana pod względem archeozoologicznym jest tylko jedna osada obronna w Bronocicach, położona na terenie Małopolski. Kości psa wystąpiły tam w niewielkiej ilości, stanowiąc 0,4% wszystkich kości zwierząt domowych. Reprezentowały one bliższy odcinek kończyny piersiowej.

Kultura pucharów lejkowatych (KPL) reprezentowana jest przez dwadzieścia osiem stanowisk. Szczątki psa zarejestrowano na dwudziestu dwóch. Położone są one na obszarze prawie całej Polski, najwięcej na terenie Kujaw i Ziemi Chełmińskiej oraz Małopolski wraz z Wyżyną Lubelską, mniej na Śląsku i Pomorzu. Jedynie dla stanowiska w Bronocicach brak jest danych liczbowych dotyczących liczby fragmentów kostnych psa, a tym samym udziału, jaki stanowił w grupie ssaków domowych. Na pozostałych stanowiskach udział kości psa był bardzo zróżnicowany, wahał się od 0,4% do 14,7%. W większości przypadków (14 stanowisk) udział ten był mały, nie przekraczający 4,0%, w kilku średni (do 8,0%) i wysoki (do 12,0%; po trzy stanowiska w każdej z klas). Najwyższy odsetek kości psa, zarejestrowany na stanowisku 1 w Stryczowicach (14,7%), wynikał z faktu, że kości pochodziły od jednego osobnika, najprawdopodobniej zakopanego w ziemi w całości. Brak jest jednoznacznych danych archeologicznych wskazujących na to, że należy go zaliczyć do kategorii pochówków. Wydaje się, że po śmierci zwierzęcia na terenie osady zakopano jego ciało, być może ze względów higienicznych.

Na stanowiskach kultury pucharów lejkowatych, wśród szczątków psa najliczniej reprezentowane były kości czaszki i zęby. Mniej licznie występowały kości tułowia oraz bliższego odcinka kończyny piersiowej, a w dalszej kolejności kończyny miednicznej. Nieliczne fragmenty kostne reprezentowały części dalsze obu kończyn, nie zarejestrowano natomiast występowania członów palcowych.

W przypadku kilku stanowisk kultury pucharów lejkowatych podano informację, że znalezione kości psów pochodziły od osobników młodych. Jednakże jedynie dla stanowiska Śrem wiadomo, że pies był w wieku około 18 miesięcy. Na ogół nie było możliwości określenia formy psa, tylko w przypadku stanowisk w Gródku Nadbużnym, Dobrzejewicach i Tomicach psy określono jako zwierzęta niewielkich rozmiarów, a w Mrowinie były to osobniki średniej wielkości. Ponadto z pomiarów kości długich psów znalezionych na stanowiskach Ćmielów, Złota nad Wawrem i Śrem wynika, że wysokość w kłębie zawierała się w przedziale od 40,5 cm do 45,3 cm.

Dla kilku stanowisk kultury pucharów lejkowatych w opracowaniach szczątków kostnych podano informację o śladach występujących na kościach psów. Dotyczyły one przede wszystkim czaszek, na których widoczne były ślady opalenia oraz uszkodzeń mechanicznych powstałych albo w wyniku otwierania czaszki albo wydobywania mózgu. Ślady opalenia dotyczyły także fragmentów kości długich. Stwierdzono je na następujących osadach: Książnice Wielkie, Ćmielów, Gródek Nadbużny i Mrowino. Ponadto w Dobrzejewicach pozostałości psów były rozdrobnione w sposób wskazujący na to, że mięso tych zwierząt mogło być przedmiotem konsumpcji.

Z kultury pucharów lejkowatych znane są trzy pochówki psów położone na terenie Kujaw oraz Małopolski i Wyżyny Lubelskiej. Dodatkowo, w obiekcie 31

w Kruszy Podlotowej znaleziono pojedyncze fragmenty kostne psa reprezentujące kręgi lędźwiowe, żebro i kość śródstopia, w stosunku do których nie ma pewności czy stanowiły one element pochówku, czy też miały charakter szczątków pokonsumpcyjnych. Za ostatnią możliwością przemawia znalezienie ich wśród kości pokonsumpcyjnych bydła, konia, owcy, kozy i jelenia. Ze zwierząt drapieżnych znaleziono także pozostałości wydry.

W grobowcu na stanowisku Krusza Zamkowa oraz w grobie nr 1 na osadzie w Gródku Nadbużnym znaleziono pochówki ludzkie, gdzie jednym z elementów wyposażenia były fragmenty kostne psa (D). W pierwszym przypadku razem ze szkieletem mężczyzny w wieku maturus znalazła się kość piszczelowa i piętowa psa, a ponadto kości innych gatunków – bydła, owcy lub kozy, świni i konia oraz naczynia ceramiczne, topór z poroża, wyroby kamienne i fragment bryłki bursztynu. W Gródku Nadbużnym kości czaszki i łopatki psa towarzyszyły szkieletowi kobiety. Dodatkowym wyposażeniem były pojedyncze fragmenty kostne świni i bydła oraz fragmenty naczyń ceramicznych.

Inny charakter – ofiary zakładzinowej – miał pochówek psa znaleziony w obiekcie nr 101 na osadzie w Niedźwiedziu (C). W jamie pod słupem jednego z narożników chaty nr 2 odkryto prawie kompletny szkielet kilkuletniego psa. Powyżej znajdowały się dwa szkielety młodych owiec lub kóz.

Z kultury amfor kulistych (KAK) rozpatrywano cztery stanowiska osadnicze. Szczątki psa wystąpiły na trzech z nich zlokalizowanych na Kujawach i Ziemi Chełmińskiej. Wszędzie udział kości tego gatunku wśród zwierząt domowych był niewielki, wynosił od 0,2% do 1,6%. Z danych dotyczących składu anatomicznego znanych dla dwóch stanowisk wynika, że pojedyncze kości psa reprezentowały czaszkę. Na podstawie starcia powierzchni jednego z zębów wiek zwierzęcia oceniono na około 8 lat.

Ze stanowisk kultury amfor kulistych znane są dość liczne pochówki psów. Najwięcej pochodzi z terenu Kujaw i Małopolski, jeden zlokalizowano na Śląsku. Znaleziono je na pięciu cmentarzyskach oraz czterech osadach. Wśród osad wymienić należy stanowiska w Mierzanowicach, Jordanowie i Bożejewicach oraz Pikutkowie, stan. 6. Na osadzie w Mierzanowicach szczątki psa wystąpiły w czterech jamach. W dwóch przypadkach (jama 170 – B i 189 – E) były to pojedyncze fragmenty kostne, przy czym kość z jamy 189 stanowiła najprawdopodobniej dodatek do pochówku bydłowego. W jamie 206 odkryto prawie kompletny szkielet psa (A), w jamie 207 natomiast kilkanaście fragmentów kostnych, co do których nie ma pewności czy stanowiły pochówek, czy pozostałości pokonsumpcyjne. Szczątkom psa w każdej z jam towarzyszyły fragmenty naczyń ceramicznych oraz fragmenty kostne innych gatunków zwierząt – bydła, świni, owcy, kozy oraz jelenia. W dwóch jamach odkryto wytwory krzemienne.

Na osadzie w Jordanowie znaleziono wielogatunkowy pochówek zwierzęcy (F). Zawierał on szkielet młodej krowy z wyłamanymi rogami, na którym znajdował się szkielet psa bez czaszki oraz obok dwie czaszki psa. Nad bydlęm i psem wśród kamieni była głowa ośmioletniego dziecka. Pod spodem, w jamie poniżej, znajdowało się skupisko kości bydła, owcy, świni, psa, tura, dzika, jelenia i sarny, a wokół symetrycznie rozmieszczone były czaszki czterech psów zwrócone twarzami na zewnątrz.

W obiekcie 22 na stanowisku w Bożejewicach odkryto pochówek psa ułożony w porządku anatomicznym, w wieku około 4-5 lat (A). Towarzyszyły mu fragmenty ceramiki oraz fragmenty kostne o charakterze pokonsumpcyjnym innych zwierząt domowych. Podobną formę reprezentował pochówek znaleziony w jamie 42 na osadzie w Pikutkowie. Był on pozbawiony wyposażenia, poza kamieniem, którym pies został przyciśnięty.

Na cmentarzyskach kultury amfor kulistych pochówki psów najczęściej występowały jako element pochówku ludzko-zwierzęcego, rzadziej stanowiły dodatek do pochówków bydła. Pochówki ludzko-zwierzęce (D) zarejestrowano na trzech stanowiskach – Strzelce, Zdrojówka i Złota Sandomierska, stan. na Gajowiźnie (ob. 1 i 28). W Strzelcach i Zdrojówce pojedyncze osobniki psów towarzyszyły grobom ludzkim, dodatkowo zarejestrowano tam kości jelenia (Strzelce) oraz owcy lub kozy i świni (Zdrojówka). Szkielet psa znaleziony w Strzelcach należał do osobnika młodego, znacznych rozmiarów, a jego czaszka nosiła ślady rozbicia w celu wydobycia mózgu. Nieco inną sytuację zarejestrowano w Złotej Sandomierskiej. Tam pochówkom ludzkim towarzyszyły jedynie pojedyncze fragmenty kostne psa reprezentujące kości czaszki. Oprócz szczątków psa w obu obiektach znajdowały się też pozostałości innych gatunków oraz przedmioty krzemienne i węgielki drzewne, będące pozostałościami po paleniu ognia w jamach.

W dwóch przypadkach – w Brześciu Kujawskim, stan. 4 (grób 5) i w Pikutkowie, stan. 5B (grób 1) pies stanowił dodatek do pochówków bydła (E), przy czym w Pikutkowie znaleziono wyłącznie dwa zęby trzonowe.

Z kultury złockiej (KZ) nie są dotychczas znane analizy archeozoologiczne szczątków o charakterze pokonsumpcyjnym. Jedyne dane dotyczą pochówków odkrytych na stanowisku Złota Sandomierska (stan. nad Wawrem), obejmującego zarówno osadę, jak i cmentarzysko. Na osadzie w dwóch ziemiankach znaleziono częściowe pochówki psa reprezentowane przez nieliczne fragmenty kostne (B). W jamie nr 324 były to dwie czaszki małych psów w wieku 1,5-2 lata i 1-1,5 lat. W jamie nr 402 znaleziono fragmenty czaszki, kręgu, łopatki, kości ramiennej i śródręcza również małego psa w wieku 1,5-2 lat. Na cmentarzysku obecność psa zaznaczyła się w sześciu grobach stanowiąc wyposażenie zmarłych ludzi w wisioriki wykonane z zębów osobników tego gatunku. Łącznie znaleziono ich 35 sztuk, w dwóch przypadkach

(grób 64, 89) były to pojedyncze siekacze, w jednym (grób 14) dwa kły, w pozostałych (grób 22, 23, 61) zarówno siekacze, jak i kły. Największy tak zwany „naszyjnik” składał się z 16 zębów.

Kultura ceramiki promienistej (KCP) reprezentowana jest przez dwa stanowiska, przy czym pozostałości psa znaleziono na jednym z nich, na stanowisku 1 Nowa Huta-Zesławice z terenu Małopolski. Udział kości psa był średni i wynosił 5,6%.

Pochówki psów z kultury ceramiki promienistej znane są z trzech stanowisk reprezentujących wyłącznie osady. Wszystkie zlokalizowane są na obszarze Małopolski. W dwóch przypadkach (stan. Nowa Huta-Zesławice, Wyciąże) szkielety psów, bez żadnego wyposażenia znaleziono w obrębie obiektów mieszkalnych. Stanowiły one ofiary zakładzinowe (C). Nie można tego również wykluczyć w odniesieniu do dwóch szkieletów młodych psów pochowanych w ziemiance mieszkalnej, pod nawisem północnej ściany w jamie nr 6 na osadzie w Igołomii. Na tym samym stanowisku, w jamie nr 29 znaleziono kilka szkieletów małych, młodych psów. Towarzyszyły im fragmenty naczyń ceramicznych, bryłki polepy i węgle drzewne. Ponadto, w jamie nr 190 na stanowisku Nowa Huta-Zesławice odkryto zwierzęcy pochówek wielogatunkowy (F), gdzie oprócz jednego szkieletu psa w układzie anatomicznym znajdowały się trzy młode osobniki świni, kilka bydła, owcy lub kozy oraz jelenia. Wyposażenie stanowiły fragmenty naczyń i polepy.

Kultura ceramiki sznurowej (KCSZ) reprezentowana jest przez dwa pochówki psów z terenu Małopolski i Wyżyny Lubelskiej. Jeden z nich odkryty na cmentarzysku w Strzyżowie zawierał szkielet psa ułożony na prawym boku, z głową na wschód (A). Wyposażenie grobu stanowiła amfora oraz kubek, wewnątrz którego znajdowały się fragmenty kostne należące najprawdopodobniej do bliżej niezidentyfikowanego gatunku ptaka. Inny charakter miał pochówek psa w kurhanie zwanym „Piszczalka” na stanowisku Sąsiadka (D). Wydaje się, że stanowił on wyposażenie ośmiu pochowanych tam ludzi, podobnie jak cztery puchary doniczkowate i kościane szydło.

Z kultury rzucewskiej (KRZ) znane są osady w Rzucewie, skąd materiały archeozoologiczne były publikowane w latach 1928-1929 i 1997 oraz osada w Niedźwiedziówce, wszystkie zlokalizowane na Pomorzu. Wszędzie zarejestrowano szczątki psa, przy czym ich odsetek w Rzucewie był niewielki (1,4%, badania z roku 1997) i średni (7,4%, badania z lat 1928-1929), w Niedźwiedziówce natomiast bardzo wysoki, wynoszący 38,3%.

Z analizy składu anatomicznego szczątków psa na tych stanowiskach wynika, że najwięcej kości reprezentowało tułów, następnie głowę oraz bliższy odcinek kończyny piersiowej. Znacznie mniej pozostałości należało do dalszego odcinka kończyny piersiowej oraz całej kończyny miednicznej. Na osadzie w Rzucewie (badania E. Lubicz-Niezabitowskiego) oraz w Niedźwiedziówce

część szczątków kostnych psów pochodziło od zwierząt młodych. W trzech przypadkach kości znalezionych w Niedźwiedziówce określono, że śmierć poszczególnych osobników nastąpiła w wieku poniżej 6-8, 13 i 18 miesięcy.

Psa znalezione w Rzucewie (badania E. Lubicz-Niezabitowskiego) określono jako dość dużego. Wysokość w kłębie wynosiła 53,6 i 56,0 cm. Dla kości z Niedźwiedziówki wartości te wahały się między 37,1 cm a 46,1 cm i reprezentowały psy średniej wielkości. Ponadto na stanowisku tym znaleziono fragment szczęki pochodzący od osobnika charakteryzującego się masywnym i krótkim pyskiem.

Na licznych fragmentach kostnych psa znalezionych w Niedźwiedziówce występowały ślady filetowania narzędziami krzemiennymi oraz ślady pieczenia w ogniu. Dotyczyły one przede wszystkim kręgów, miednicy oraz kości piszczelowej i ramiennej.

Pochówki psów ze stanowisk kultury rzucewskiej nie są dotychczas znane.

* * *

Podsumowując można stwierdzić, że we wczesnym neolicie szczątki psa występowały w niewielkiej ilości. Dotyczy to zarówno resztek pokonsumpcyjnych, gdzie ich udział nie przekraczał 4,0%, a na ogół był znacznie niższy, jak też pochówków. Wśród tych ostatnich zarejestrowano występowanie tylko dwóch form – samodzielnych i częściowych pochówków. Znaczenie tego gatunku wzrasta w neolicie środkowym i późnym. Na stanowiskach różnych kultur z tych czasów – szczególnie kultury pucharów lejkowatych, kultury ceramiki promienistej i kultury rzucewskiej, oprócz małego udziału szczątków psa, występują także stanowiska, gdzie był on średni lub duży. Na szczególną uwagę zasługuje stanowisko kultury rzucewskiej w Niedźwiedziówce, gdzie stwierdzono najwyższy odsetek pozostałości psa, sięgający prawie 40,0%. Znacznie wzrosła wówczas także liczba pochówków, nastąpiło też większe zróżnicowanie ich form w stosunku do neolitu wczesnego. Najwięcej pochówków o bardzo zróżnicowanych formach stwierdzono przede wszystkim na stanowiskach kultury amfor kulistych.

4. Omówienie wyników

Pies występował na ziemiach polskich w czasie całego neolitu. Towarzyszył człowiekowi w życiu codziennym, związany był również ze sferą wierzeniową. Wskazują na to szczątki tego gatunku znajdowane na stanowiskach zarówno osadniczych, jak i cmentarzyskach. Na osadach występują one albo wśród kości innych gatunków stanowiąc razem depozyty pokonsumpcyjne, albo też w jamach związanych ze sferą wierzeniową interpretowanych jako pochówki czy też ofiary zakładzinowe. Na cmentarzyskach najczęściej stanowiły one element pochówków ludzko-zwierzęcych lub wielogatunkowych pochówków zwierzęcych.

Szczątki psa wśród resztek pokonsumpcyjnych stwierdzono na stanowiskach prawie wszystkich neolitycznych kultur archeologicznych na ziemiach polskich. Wyjątkami były: kultura ceramiki wstęgowej klutej, kultura złocka oraz kultura ceramiki sznurowej. Wynika to najprawdopodobniej ze stanu badań i braku większej liczby analiz archeozoologicznych fragmentów kostnych pochodzących ze stanowisk tych kultur.

Na 41 osadach pozostałych kultur neolitycznych szczątki psa występowały na ogół w niewielkiej ilości. W zdecydowanej większości przypadków udział kości psa wśród ssaków domowych był bardzo niski lub niski, nie przekraczający 4,0%. Tak niewielki udział szczątków psa prawdopodobnie spowodowany jest czynnikami tafonomicznymi, nie odzwierciedla zaś rzeczywistej roli psa w życiu ówczesnych społeczności. Depozyty pokonsumpcyjne nie są pełnym zbiorem, lecz reprezentują wyłącznie część spośród zdeponowanych materiałów kostnych. Psy mogły zdychać poza obszarem osiedli ludzkich, co jest uwarunkowane biologicznie i wówczas nie są znajdowane w warstwach kulturowych. Ponadto znaczna część materiałów kostnych, zanim dostała się do warstwy kulturowej, była wyrzucana jako odpady i trafiała na powierzchnię ziemi. Kości podlegały tam działaniu bardzo zróżnicowanych czynników niszczących, przede wszystkim mechanicznych i klimatycznych, w mniejszym stopniu biologicznych i chemicznych. Niezbyt duże kości psa mogły w tych warunkach ulegać zniszczeniu.

Pośród stanowisk neolitycznych na ziemiach polskich, pod względem większego zróżnicowania udziału szczątków psa, wyróżniają się osady kultury pucharów lejkowatych, kultury ceramiki promienistej oraz kultury rzucewskiej. Obok stanowisk z małym udziałem szczątków psa występowały także takie, gdzie udział ten był średni albo wysoki, a nawet bardzo wysoki – wynoszący prawie 40,0%, czego przykładem jest osada kultury rzucewskiej w Niedźwiedziówce. Wśród wymienionych kultur kultura ceramiki promienistej reprezentowana jest przez jedno stanowisko w Nowej Hucie-Zesławicach, gdzie udział psa wynosił 5,6%. Ze względu na pojedynczą analizę archeozoologiczną nie wiadomo czy pies rzeczywiście odgrywał wówczas znaczącą rolę, czy też dotyczyło to wyłącznie tej osady. W przypadku kultury rzucewskiej, a szczególnie kultury pucharów lejkowatych, dysponujemy większą liczbą stanowisk, co potwierdza znaczącą rolę psa na niektórych z nich. Należy zaznaczyć, że jedynie na osadzie kultury pucharów lejkowatych w Stryczowicach, gdzie zarejestrowano wysoki udział kości psa (14,7%), wynikał on z faktu złożenia tam jednego osobnika. Nie był on związany z żadną formą pochówku, w związku z czym należy przypuszczać, że zakopano tam całe zwierzę, które mogło stanowić padlinę. Poza tym wyjątkiem, na pozostałych stanowiskach, gdzie stwierdzono średni i duży udział szczątków psa, można mówić o zaawansowanej hodowli tego gatunku. Dotyczyło to następujących osad kultury pucharów lejkowatych: Książnice Wielkie, Zawichost-Podgórze

(wykop IV), Ćmielów (badania 1950), Gniechowice, Tomice i Ustowo oraz osad kultury rzucewskiej w Rzućce (badania z 1928-1929) i Niedźwiedziówce.

Towarzysząc człowiekowi psy najprawdopodobniej spełniały różne role. Z analizy szczątków pochodzących ze stanowisk neolitycznych wynika, że stanowiły one również przedmiot konsumpcji. Potwierdzone jest to dla stanowisk kultury ceramiki wstęgowej rytej, kultury pucharów lejkowatych oraz kultury rzucewskiej. Dla osad tych kultur opisano ślady wskazujące na fakt spożywania mięsa psów – były to przede wszystkim ślady rozbijania czaszek w celu wydobycia mózgu, którym prawie zawsze towarzyszyły ślady opalenia lub przepalenia wskazujące na pieczenie mięsa wraz z kością. Ślady przepalenia dotyczyły nie tylko czaszek, ale również fragmentów kości długich. Dodatkowo, na części z nich zarejestrowano ślady rozdrobnienia, także wskazujące na przygotowywanie do konsumpcji i konsumpcję. Przykładem mogą być między innymi ślady filetowania narzędziem krzemiennym głównie kości piszczelowej i ramiennej oraz kręgów i miednicy znalezionych na stanowisku w Niedźwiedziówce (GUBERNAT 2001).

Dodatkowym argumentem, potwierdzającym możliwość spożywania psów w neolicie na ziemiach polskich, są wyniki analizy rozkładu anatomicznego szczątków z niektórych stanowisk. Na wszystkich, dla których możliwe było przeprowadzenie takiej analizy, niezależnie od przynależności kulturowej, stwierdzono dominację fragmentów kostnych związanych z głową, czyli kości czaszki i zęby. W połączeniu z faktem występowania na czaszkach śladów rąbania i opalania można to interpretować jako specjalne zainteresowanie konsumpcyjne tym elementem anatomicznym. Nie można wykluczyć, że powodem była chęć pozyskania mózgu. Wydaje się też, że musiał on mieć jakieś szczególne znaczenie, gdyż poza tym gatunkiem w opracowaniach archeozoologicznych nie odnotowano takiego zainteresowania mózgiem innych gatunków zwierząt. Jedynie w przypadku szczątków psa zwracała uwagę znaczna koncentracja szczątków głowy (cf. KRYSIK 1950; 1952; 1956).

W drugiej kolejności, za pozostałościami czaszki, wszędzie występowały elementy wartościowe pod względem ilości mięsa i jego kaloryczności, reprezentowane przez kości tułowia oraz bliższego odcinka kończyny piersiowej, w mniejszym stopniu kończyny miednicznej. Odcinki dalsze obu kończyn oraz członki palcowe występowały w mniejszej ilości, przy czym charakterystyczny jest brak członów palcowych na stanowiskach kultury pucharów lejkowatych. Najprawdopodobniej spowodowane to jest sposobem eksploracji stanowisk, które były badane głównie w latach 50-tych i 60-tych XX wieku. Materiały kostne pozyskiwano wówczas wyłącznie ręcznie, bez stosowania zabiegu przesiewania. Kości palców i odcinki metapodialne psów są bardzo drobne, cechują się niewielkimi rozmiarami, mogły więc nie zostać dostrzeżone podczas eksploracji.

Konsumpcję mięsa psów w różnych kulturach poświadczają źródła etnograficzne i historyczne. Na ich podstawie wiadomo na przykład, że jeszcze w XIX wieku w niektórych okolicach Niemiec rozpowszechnione było spożywanie psów. Autor dzieła zatytułowanego „Uwagi o kuchni i sposobie odżywiania się mieszkańców Gór Kruszcowych w roku 1845” pisał, że w prawie każdej saskiej wsi znajduje się jeden lub dwóch psich rzeźników (cf. BAUER 1968: 106). Spożywanie psów rozpowszechnione było także w Afryce, Azji i na Wyspach Hawajskich. Z lat 80-tych XIX wieku znany jest przekaz szwajcarskiego kynologa Maxa Sibera, który przebywał na Sumatrze wśród plemienia Bataków i próbował psiego mięsa przyrządzanego w miejscowy sposób. Było ono białe, soczyste i niezbyt tłuste (BAUER 1986: 114). Przekaz Pliniusza Starszego także wspomina, że mieszkańcy obszaru położonego nad rzeką Ger (dzisiejsza Guir, Maroko) spożywali mięso psów, skąd miało pochodzić ich łacińskie nazwanie *Canarii* (cf. LEWICKI 1969: 148).

Oprócz mięsa, z zabitych lub zmarłych śmiercią naturalną psów można było wykorzystywać także sierść oraz zęby. Brak jest bezpośrednich dowodów z neolitu ziem polskich na używanie psiej sierści. Jednakże nie można wykluczyć takiej możliwości: mogła być ona wykorzystywana do wyrobu, na przykład, odzieży. Potwierdzone jest natomiast wykorzystywanie zębów – głównie kłów i siekaczy, z których wykonywano zawieszki. Przykładem są wisiorki znalezione w sześciu grobach na cmentarzysku w Złotej Sandomierskiej, stan. nad Wawrem. Łącznie znaleziono ich 35 sztuk i stanowiły one wyposażenie grobów ludzkich (KRZAK 1970). Były one głównym elementem składowym jedno- i wieloelementowych naszyjników wykonanych wyłącznie z zębów.

Zawieszki posiadały kształt i wielkość użytego do produkcji surowca, a jedynym widocznym śladem obróbki były przewiercone, na ogół pojedyncze, rzadziej podwójne otwory. Na ogół umiejscawiano je w części korzenia, co zapewne podyktowane było względami estetycznymi, ale głównie właściwościami i budową zęba. Korzeń składa się z zębiny otoczonej cementem, lecz nie pokrytej już, w przeciwieństwie do korony, bardzo twardym szkliwem. Ze względu na znaczną twardość surowca wiercenie otworów w zębach odbywało się zapewne po ich zmiękczeniu.

Zawieszki z zębów psów pełniły rolę ozdób, nie można wykluczyć, że stanowiły także trofea czy amulety – przedmioty, którym przypisuje się magiczną moc mającą chronić przed wpływem złych mocy, nieszczęściami i chorobami.

Znaczna liczba kości psów ze stanowisk neolitycznych z ziem polskich pochodziła od osobników młodych. Nie jest niestety możliwe obliczenie, jaki stanowiły one odsetek wśród ogólnej liczby kości psów, ani też przeprowadzenie analizy badającej profil wieku w stosunku do populacji hodowanej.

Niewiele można powiedzieć o wyglądzie psów trzymanyh przez neolityczną ludność na ziemiach

polskich. Na podstawie nielicznych i fragmentarycznych danych możliwa była rekonstrukcja przybliżonej wysokości w kłębie. Kształtowała się ona w przedziale od 37,1 do 63,3 cm. Psy o takim wzroście można podzielić na trzy grupy wielkościowe: psy niskie, średnie i duże. Grupa psów niskich, o wysokości w kłębie od 37,1 do 46,3 cm odpowiada psom najbardziej podobnym do szpiców. Taki najmniejszy typ psów pradziejowych określany jest jako *Canis palustris ladog. An.* Można do niego zaliczyć kości psów znalezione na następujących stanowiskach z neolitu ziem polskich: Bożejewice, Brześć Kujawski (stan. 4, grób 5), Złota, stan. nad Wawrem, Ćmielów, Śrem, Rzucewo i Niedźwiedziówka, a najprawdopodobniej także Mrowino i Pikutkowo. Psy średniej wielkości, o wysokości w kłębie zawierającej się pomiędzy 53,6 a 55,9 cm zbliżone są wielkością do wyżła. Wystąpiły one na stanowisku w Rzucewie i zostały zaliczone do typu *Canis matris optima Jeit* (LUBICZ-NIEZABITOWSKI 1928/29). Psy duże, o wysokości w kłębie powyżej 60,0 cm zarejestrowano na stanowisku Strzelce. Mieszczą się one w granicach wielkości współczesnego owczarka niemieckiego. Nie można wykluczyć, że były to krzyżówki psa i wilka (KUBASIEWICZ 1966).

Obok konsumpcji mięsa, psy w neolicie były zapewne wielokierunkowo wykorzystywane przyżyciowo. Brakuje na to dowodów archeologicznych, jednakże starożytne i historyczne źródła pisane oraz etnograficzne poświadczają różnorodne możliwości wykorzystania psów. W dziele „O rolnictwie” Kolumelli (VII, 12, 2, 8) czytamy: *są zaś trzy powody kupna i utrzymywania (psa). Jeden typ kupuje się mając na względzie niegodziwe postępowanie ludzi i ten pilnuje zagrody oraz tego, co do niej przylega. Drugi natomiast w celu zabezpieczenia się przed szkodami ze strony ludzi oraz dzikich zwierząt i ten strzeże w gospodarstwie obór, a na zewnątrz pasących się zwierząt. Trzeci typ nabywa się do polowania (...). Pies pasterski nie powinien być ani tak wychudły lub chły jak ten, który ściga łanie, jelenie i najszybsze zwierzęta, ani tak tłusty lub ciężki jak stróż zagrody i spichlerza, lecz tak samo silny.*

Inną możliwością przyżyciowego wykorzystania psów mógł być transport. W odniesieniu do neolitu ziem polskich wielce prawdopodobne wydaje się użytkowanie psów zaprzęgowych przez ludność kultury rzucewskiej. Wynika to, po pierwsze z faktu występowania na stanowiskach tej kultury znacznej liczby szczątków tego gatunku oraz ze specyfiki życia ludności prowadzącej mobilny tryb życia. Polegało ono na sezonowych wędrówkach w kierunku wybrzeża morskiego i mierzei, w celu poszukiwania i wydobycia surowca bursztynowego. Podczas zmiany miejsca zamieszkania psy mogły być wykorzystywane do ciągnięcia dobytku. Istotną rolę mogły odgrywać psy ludności kultury rzucewskiej także podczas transportu upolowanych fok przy użyciu sań. Być może odbywało się to po zamrożonym Bałtyku. Rekonstrukcja wieku fok dokonana na podstawie szczątków znalezionych w Niedźwiedziówce wskazuje, że polowania odbywały się wcześniej

wiosną, zapewne na lodzie. Metody polowania na foki w rejonie Bałtyku w czasach historycznych wiązały się z wykorzystaniem psów i odbywały się prawie wyłącznie albo zimą albo wczesną wiosną (ROPELEWSKI 1952: 44, 46).

Wykorzystywanie psów do transportu w czasach późniejszych potwierdzają źródła historyczne i etnograficzne. Na ich podstawie wiadomo między innymi, że psy rasy alaskan malamut mogą nosić ciężar wynoszący połowę masy ich ciała (KRECHOWIECKA 1995: 27). Wiadomo też, że na Grenlandii 10 lub 15 psów zaprzęgniętych do sań o wadze około 10 cetnarów (1 cetnar = 50,8 kg) biegnie z przeciętną prędkością około 9-11 km/h, a w szczególnych przypadkach może ją podwyższyć nawet do 20-25 km/h. Psy pociągowe były rozpowszechnione także w Europie, od średniowiecza po początki XX wieku. Istniały nawet osoby zajmujące się wyłącznie handlem i wypożyczaniem psów pociągowych, a z czasem powstały specjalne ich rasy, jak na przykład belgijski vlaamse trekhond i matin belge (BAUER 1968).

Psy mogły być też wykorzystywane podczas polowań na dziką zwierzynę. Na ten temat istnieją liczne przekazy pochodzące z różnych czasów i terenów. Zwyczaj ten rozpowszechniony był w starożytnej Grecji i Rzymie, gdzie w tym celu wręcz specjalnie szkolono te zwierzęta. Pliniusz w „Historii Naturalnej” (VIII 61-63) pisał o psie myśliwskim: *bada ślady i ściga, ciągnie za sobą na smyczy towarzyszącego mu myśliwego w kierunku zwierzyny, a kiedy ją zobaczy, wskazuje na nią w sposób jakże cichy i dyskretny (...). Nawet kiedy psy się zestarzeją, osłepną i osłabną, bywają noszone przez myśliwych na ręku, bo i wtedy potrafią chwycić wiatry i zapach i węszą, zwracając nozdrza w stronę legowisk zwierzyny*. W dziele Arriana z II w. n.e. pod tytułem „Myślistwo” czytamy: *kto ma dobre psy, temu nie trzeba ani sieci ani nagonki* (cf. DUVAL 1967: 209). Na podstawie staropolskich ksiąg o myślistwie wiadomo, że psy nadają się do polowań, *zwłaszcza na zające (...). Gonią też psi jelenie, sarny, świnię dziką, wilki (...). Chwytają też i lisy (...). Na niedźwiedzie, wieprze i wilki trzeba psów nie tylko mocnych, ale też i śmiałych (...). Łowią też psami jeże i inne zwierzęta (...)* (cf. DYNIAK, SOKOLSKI 2001: 52-530). Ze specjalnie szkolonymi psami polowano też na bobry, co opisał w XIX wieku K. Kluk: *zapędzają się osobnymi do tego psami w umyślnie bobrowe sieci* (cf. DYNIAK 1993: 186). Źródła te dotyczą czasów późniejszych, jednakże wydaje się bardzo prawdopodobne, że podobną rolę spełniały psy również w neolicie.

Pies w neolicie na ziemiach polskich był wykorzystywany nie tylko przyżyciowo czy jako dostarczyciel mięsa do konsumpcji, ale także w istotny sposób wiązał się ze strefą wierzeniową. Świadczą o tym dość licznie znajdowane na stanowiskach różnych kultur pochówki tych zwierząt. Najczęściej stwierdza się je w neolicie środkowym i późnym, choć wydaje się, że psów nie grzebała ludność kultury rzucewskiej i kultury ceramiki sznurowej. Nie wiadomo jednakże, czy nie jest to spowodowane małą liczbą zbadanych pod względem archeozoologicznym

stanowisk. Znacznie mniej pochówków psów stwierdzono we wczesnym neolicie. Dotychczas znane są tylko trzy przykłady – dwa z kultury ceramiki wstęgowej rytej i jeden z kultury późnej ceramiki wstęgowej rytej. Wszystkie one zostały znalezione na osadach.

Począwszy od kultury pucharów lejkowatych pochówki psów pojawiają się w większej liczbie. Występują one zarówno na osadach, jak i na cmentarzyskach, można je zakwalifikować do kilku grup. Na osadach wyróżnia się pochówki psów interpretowane jako ofiary zakładzinowe, gdyż zostały odkryte w jamach stanowiących części obiektów mieszkalnych. Znane są one z kultury pucharów lejkowatych (stan. Niedźwiedź) oraz kultury ceramiki promienistej (stan. Igołomia-Park).

Ofiara zakładzinowa (zakładzina) jest składana w czasie wznoszenia fundamentów budowli. Ze źródeł etnograficznych i historycznych wynika, że składanie takich ofiar mogło mieć na celu zdobycie ducha, który miał chronić nowy dom i jego mieszkańców, mogła to być też ofiara dla duchów ziemi składana z powodu naruszenia matki-ziemi przez postawienie domostwa i stanowiła wówczas formę prześlągania dotychczasowych lokatorów danego miejsca. Inne przyczyny składania ofiar zakładzinowych to przekazanie życia, którą posiadała ofiara lub też zapewnienie żywotności domu zgodnie z zasadą, że każda konstrukcja musi być ożywiona, a służy temu złożenie ofiary (DROBCZYŃSKI 1993).

Wiele przykładów składania ofiar zakładzinowych znanych jest z czasów pradziejowych i średniowiecza (WĘGRZYNOWICZ 1982; ANDRAŁOJC 1986; DROBCZYŃSKI 1993). Składano albo całe osobniki różnych zwierząt albo wyłącznie ich fragmenty. Powszechne były nie tylko w neolicie, ale i w czasach późniejszych ofiary z psów, mniej było innych gatunków zwierząt domowych, sporadycznie zaś zwierzęta dzikie. Składanie psów jako ofiary zakładzinowej mogło wiązać się z ich rolą jako strażników (LEUBE 1975: 56).

Poza pochówkami o charakterze ofiar zakładzinowych, na stanowiskach z ziem polskich z neolitu środkowego i późnego wyróżnić można samodzielne pochówki psów, pochówki częściowe, pochówki ludzko-zwierzęce, gdzie razem z człowiekiem chowano albo całego psa albo jego fragmenty, następnie kości psa stanowiące dodatek do pochówków bydła oraz wyjątkowo znajdowane pochówki zwierzęce wielogatunkowe z udziałem kości psa.

Pochówki samodzielne i częściowe, oprócz wspomnianych już z wczesnego neolitu, znane są ze stanowisk wszystkich kultur neolitu środkowego i późnego, przy czym występowały one przede wszystkim na osadach, rzadziej na cmentarzyskach, wyjątkowo w miejscu obrzędowym (stan. Krusza Podlotowa, KPL). W tym ostatnim przypadku dodatkowo nie ma pewności czy kości psa były pochówkiem częściowym, czy też stanowiły resztki konsumpcyjne. Podobna wątpliwość dotyczy także nielicznych fragmentów kostnych psa znalezionych w jamie nr 207 na osadzie kultury amfor kulistych w Mierzanowicach.

Pochówki psów zarówno samodzielne, jak też częściowe w większości przypadków wyposażone były w naczynia ceramiczne, różnego rodzaju narzędzia i półwytwory krzemienne, rzadziej kamienne oraz szczątki innych gatunków, na ogół zwierząt domowych: bydła, świń, owcy lub kozy, rzadziej konia o charakterze konsumpcyjnym. W przypadku pochówków częściowych pies najczęściej reprezentowany był przez fragmenty kostne związane z czaszką; tylko raz oprócz czaszki były też inne elementy związane z tułowiem i kończyną piersiową.

Pochówki psów znane są z ziem polskich nie tylko z neolitu, powszechnie występowały one także w czasach późniejszych – szczególnie intensywnie w kulturze przeworskiej okresu przedrzymskiego i rzymskiego (MAKIEWICZ 1970; 1987; WĘGRZYNOWICZ 1982). Różne interpretacje składania psów jako ofiary zakładają między innymi, że gatunek ten reprezentował mniejszą wartość ekonomiczną (BICHR 1973). Wydaje się to być jednak bezzasadne, gdyż w pradziejach składano do grobów również inne gatunki zwierząt, których trzymanie przyżyciowe dostarczałoby wielu korzyści. Wymienić należy tu na przykład popularne w neolicie pochówki bydła. Jako inną przyczynę chowania psów wymienia się względnie uczuciowe, jakimi zakłada się, że cieszył się ten gatunek. Według T. Makiewicza (1987: 255) grzebanie psów na osadach wiązało się z zespołem wierzeniowym określanym jako kult ogniska domowego, ze względu na ich rolę strażników ogniska domowego i domu w sensie dosłownym, ale też symbolicznym i magicznym. Psy były trzymane między innymi jako strażnicy, o czym była mowa powyżej, i funkcję tą mogły pełnić również po śmierci.

Rolę psa w kulcie domowym poświadczają także źródła historyczne, na przykład w religii rzymskiej pies współwystępuje razem z larami – opiekuńczymi bóstwami domowymi. Opisuje to Owidiusz w „Fasti” (V, 133), gdzie czytamy: *Dlaczego to pies z Larami?/Jeden i drugi chronili dom/I jeden i drugi byli wierni swemu panu.../Czuje się psy i czujni są Larowie* (cf. MAKIEWICZ 1987: 258).

Kolejną kategorię stanowiły pochówki ludzko-zwierzęce, występujące wyłącznie na cmentarzyskach. Psy towarzyszące ludziom składane były albo w całości albo były to jedynie fragmenty ich szkieletu – najczęściej kości głowy. Liczba osobników ludzkich była bardzo zróżnicowana w poszczególnych grobach i wynosiła od 1 do 8 osobników. Na ogół brakuje określenia wieku i płci, co uniemożliwia sprawdzenie ewentualnej korelacji z cechami zwierzęcia. Tylko w dwóch przypadkach dysponujemy informacją, że był to raz mężczyzna raz kobieta. Dotyczyło to pochówków, gdzie pies był wyłącznie dodatkiem. Większość pochówków ludzko-zwierzęcych, za wyjątkiem jednego, była wyposażona w naczynia ceramiczne, narzędzia albo wykonane z krzemienia albo z surowca kościanego oraz fragmenty kostne innych gatunków zwierząt domowych – przede wszystkim bydła, świń, owcy lub kozy.

Wydaje się, że składanie psów razem z ludźmi miało inne znaczenie, chociażby przez fakt, że takie pochówki występowały wyłącznie na cmentarzyskach, czyli miejscach wydzielonych, mających zupełnie innych charakter niż osady. Istnieją hipotezy twierdzące, że składanie wraz ze zmarłym do grobu zwierzęcia było wyrazem własności psa (VRIES 1961: 182; MAKIEWICZ 1987: 248). Takie założenie można przyjąć w odniesieniu do pochówków, gdzie znajdowały się pojedyncze pochówki ludzi. W neolicie częściej zdarzały się jednak sytuacje, gdzie jeden pies, lub wręcz tylko jego część, towarzyszył pochówkom ludzkim wieloosobniczym. Inna możliwość sugeruje, że psy składano ze zmarłymi w związku z wiarą w ich rolę jako pośmiertnego przewodnika w świecie zmarłych. W takiej sytuacji obecność jednego osobnika nawet w wieloosobniczym pochówku byłaby uzasadniona. Częściowa reprezentacja niektórych szkieletów psów może stanowić jedynie symbol jego obecności. Inne interpretacje składania do grobów ludzkich zwierząt lub ich fragmentów wiążą się ze składaniem ofiar ze zwierząt zmarłym w celu dostarczenia im ożywczej substancji, jaką miała stanowić krew zwierząt (KRZAK 1977: 77).

Znane są dwa pochówki bydłace kultury amfor kulistych, gdzie dodatek stanowiły kości psa. Na cmentarzysku w Brześciu Kujawskim pochowano dwa osobniki bydła ułożone kończynami zwróconymi do siebie, na jednym z nich złożone zostały szczątki psa – jednego, dorosłego osobnika. Na osadzie w Mierzanowicach natomiast występował pojedynczy pochówek bydła z dodatkiem psa w postaci pojedynczej, bliżej niezidentyfikowanej kości. Pochówki bydła ułożone w ten sposób interpretowane są jako symboliczne wyobrażenie wozów, być może dodatek psa lub jego części symbolizował psa towarzyszącego w podróży lub ciągnącego wóz.

Wyjątkową kategorią są wielogatunkowe pochówki zwierzęce, z udziałem między innymi psa. Dwa przykłady znane są ze stanowisk kultury amfor kulistych, jeden z kultury ceramiki promienistej. Ten ostatni cechował się brakiem kości ludzkich; stwierdzono w nim obecność trzech młodych osobników świń, kilku bydła, po jednym owcy lub kozy, jelenia oraz co najmniej jednego szkieletu psa w układzie anatomicznym. Pochówki wielogatunkowe kultury amfor kulistych oprócz kości różnych gatunków zwierząt zawierały też kości ludzkie. Dodatkowym wyposażeniem były co najwyżej fragmenty naczyń ceramicznych. Uważa się, że tego typu obiekty stanowiły jamy z ofiarami składanymi bogom (KRZAK 1977: 77). Składanie ofiar miało zapewnić pomyślność i dobra doczesne ze sprawą bogów, zapewnienie zmarłym szczęśliwości w życiu pośmiertnym oraz pozyskanie łask udzielanych żywym przez zmarłych.

5. Podsumowanie

Szczątki psów znajdowane są na wielu stanowiskach neolitycznych na ziemiach polskich. Występują

zarówno na osadach w postaci resztek pokonsumpcyjnych, pochówków i ofiar zakładzinowych, jak i cmentarzyskach, gdzie stanowią element pochówków ludzko-zwierzęcych lub zwierzęcych.

Pozostałości psów wśród resztek pokonsumpcyjnych stwierdzono na stanowiskach prawie wszystkich kultur neolitycznych, z wyjątkiem kultury ceramiki wstęgowej kłutej, kultury złockiej i ceramiki sznurowej. Na większości osad występowały one na ogół w niewielkiej ilości, nie przekraczającej 4,0%. Większe znaczenie psa odnotowano na niektórych stanowiskach kultury pucharów lejkowatych, ceramiki promienistej oraz kultury rzucewskiej, gdzie udział kości tego gatunku był średni (do 8,0%), wysoki (do 12,0%) lub bardzo wysoki (ponad 12,0%). Najwyższy odsetek, wynoszący prawie 40,0% zarejestrowano na osadzie w Niedźwiedziówce.

W niektórych kulturach neolitycznych psy stanowiły przedmiot konsumpcji. Potwierdzone jest to dla stanowisk kultury pucharów lejkowatych oraz kultury rzucewskiej. Wskazują na to ślady zaobserwowane na kościach psów. Najczęściej były to ślady rozbijania czaszek w celu wydobywania mózgu, ślady opalenia i przepalenia wskazujące na pieczenie mięsa wraz z kością oraz ślady filetowania. Z zabitych lub zmarłych psów można było wykorzystywać także sierść do produkcji odzieży oraz zęby, z których robiono zawieszki stanowiące elementy składowe naszyjników.

Wydaje się, że w neolicie na ziemiach polskich psy wykorzystywane były głównie przyzyciowo. Mogły one pełnić rolę psów stróżujących albo pasterskich, ale także mogły to być psy myśliwskie, wykorzystywane podczas polowań na dziką zwierzynę. O możliwościach tych wnioskuje się na podstawie źródeł etnograficznych i pisanych przekazów historycznych. Wydaje się też, że psy

w neolicie mogły być użytkowane jako zwierzęta zaprzęgowe podczas transportu. Wielce prawdopodobne wydaje się to być w odniesieniu do ludności kultury rzucewskiej prowadzącej mobilny tryb życia. Psy mogły służyć do ciągnięcia dobytku, a także podczas transportu upolowanych fok.

Obok wykorzystywania przyzyciowego psów oraz konsumpcji ich mięsa i pozyskiwania sierści i zębów, wiązały się one ze strefą wierzeniową. Świadczą o tym liczne pochówki, najczęściej znajdowane na stanowiskach kultur środkowego i późnego, rzadziej wczesnego neolitu. Występowały one zarówno na osadach, jak i cmentarzyskach oraz reprezentowały bardzo zróżnicowane formy. Na osadach były to albo samodzielne pochówki całych lub części psów, albo ofiary zakładzinowe. Na cmentarzyskach zaś dominowały samodzielne pochówki psów oraz pochówki ludzko-zwierzęce. W ostatnim przypadku psy składano albo w całości albo tylko niektóre elementy ich ciał – w dominującej większości przypadków były to głowy. Rzadziej występowały szczątki psa, stanowiące dodatek do pochówków bydła oraz wielogatunkowe pochówki zwierzęce z udziałem kości psa. W większości przypadków pochówki psów były wyposażone w naczynia ceramiczne, różnego typu narzędzia i półwytwory krzemienne i kamienne oraz szczątki innych zwierząt, na ogół domowych, rzadziej dzikich.

Psyzymane w neolicie na ziemiach polskich były niskie, o wysokości w kłębie wynoszącej od 37,1 do 46,3 cm zbliżone wyglądem do szpica. Rzadziej występowały osobniki bardziej rosłe, w wzroście do 60,0 cm przypominające swoim wyglądem wyzły, sporadycznie zaś psy o wysokości przekraczającej 60,0 cm. Stanowiły one być może krzyżówkę psa domowego z wilkiem.

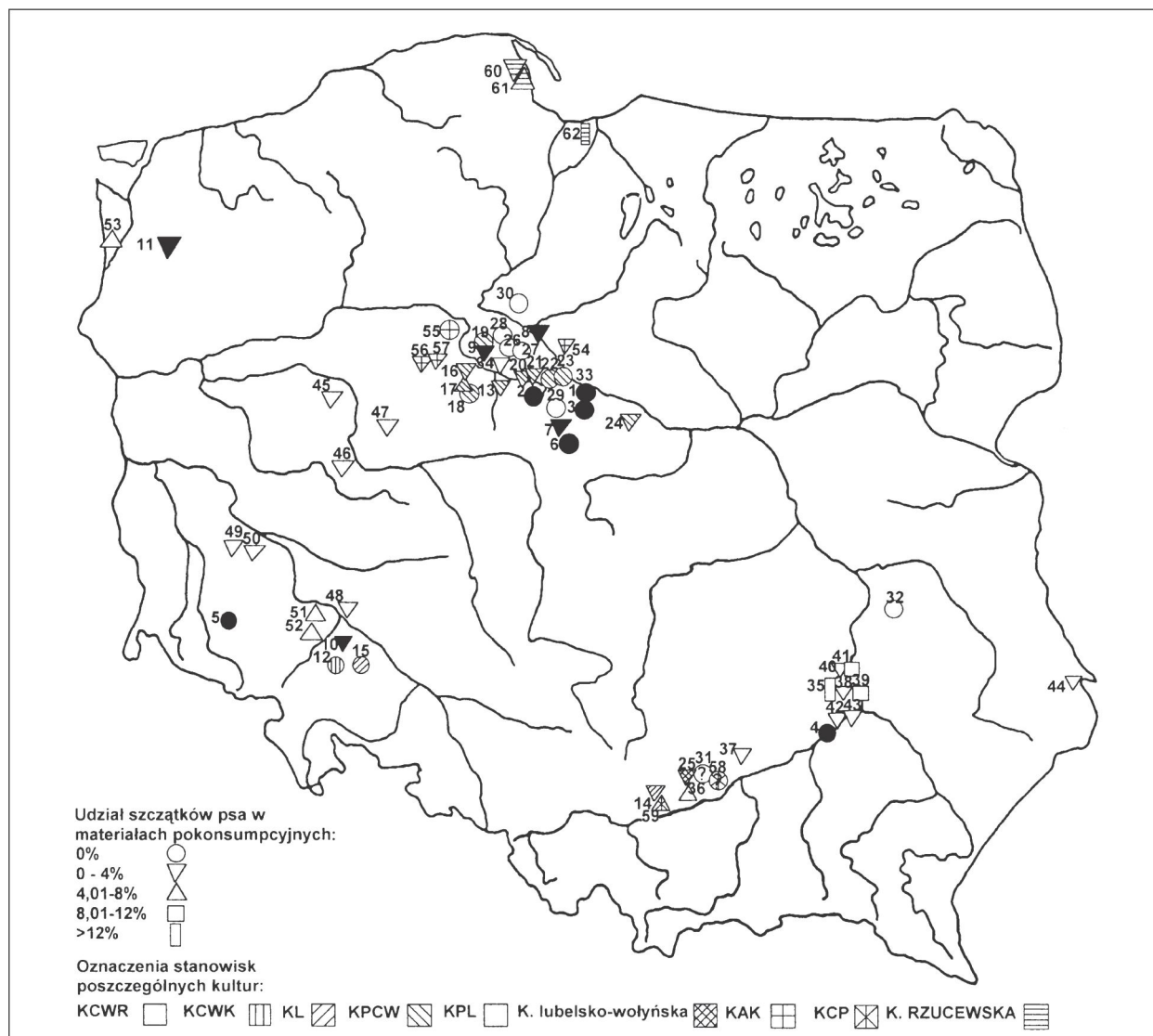

Fig. 1. Neolityczne stanowiska osadnicze ze szczątkami psów z ziem polskich

1. Przybranowo st. 3	22. Krusza Zamkowa st. 3/311	44. Gródek Nadbużny 1952 i 54
2. Łojewo st. 1/22;35	23. Krusza Zamkowa st. 3/318	45. Mrowino st. 3
3. Grabie st. 4	24. Brześć Kujawski st. 3 i 4	46. Śrem st. 8
4. Samborzec	25. Bronocice	47. Szlachcin
5. Żukowice st. 34, 36, 48, 49	26. Łojewo st. 35	48. Strachów
6. Miechów st. 7	27. Podgaj st. 7a	49. Dobrzejewice st. 2
7. Brześć Kujawski st. 3 i 4	28. Dąbrowa Biskupia st. 21	50. Nosocice st. 2
8. Stolno st. 2 ob. 2	29. Opatowice st. 3	51. Gniechowice
9. Łągowniki st. 5	30. Brąchnówko st. 1	52. Tomice
10. Gniechowice	32. Bronocice	53. Ustowa st. 1
11. Załęczno st. 4	33. Krusza Podłotowa st. 2	54. Opoki st. 7
12. Gniechowice	34. Łągowniki st. 5	55. Dęby st. 29
13. Węgiec st. 12	35. Stryczowice st. 1	56. Kuczkowo st. 1
14. Kraków-Pleszów	36. Książnice Wielkie	57. Żegotki st. 2
15. Tyniec Mały	37. Zawarza	58. Bronocice
16. Broniewice st. 1	38. Zawichost Podgórze wyk. 1/2	59. Nowa Huta-Zesławice st. 1
17. Broniewice st. 1/1-13,18	39. Zawichost Podgórze wyk. 4	60. Rzucewo
18. Broniewice st. 1/8	40. Ćmielów 1948-49	61. Rzucewo
19. Kościelec Kujawski st. 16/1-3	41. Ćmielów 1950	62. Niedźwiedziówka st. 1
20. Krusza Zamkowa st. 3/50	42. Kamień Łukawski	
21. Krusza Zamkowa st. 3/57	43. Żłota „Nad Wawrem”	

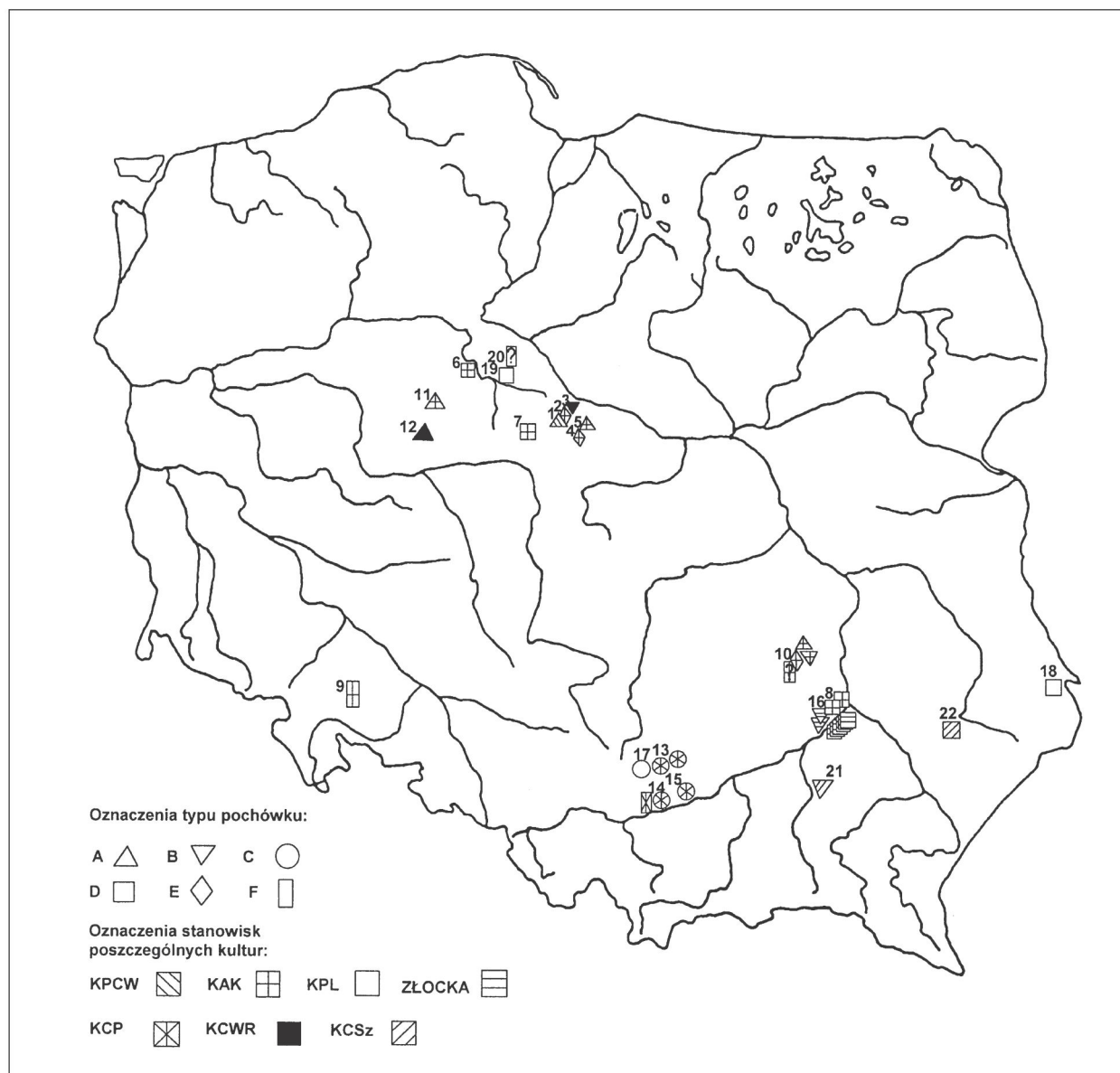

Fig. 2. Pochówki psów w neolicie na ziemiach polskich

Typy pochówków:

- A – samodzielny pochówek psa
- B – częściowy pochówek psa
- C – ofiara zakładzinowa – cały lub częściowy szkielet psa złożony w jamie obiektu mieszkalnego lub na osadzie
- D – pochówek ludzko-zwierzęcy
- E – częściowy pochówek zwierzęcy psa jako dodatek do pochówków bydła
- F – pochówek zwierzęcy wielogatunkowy

1. Brześć Kujawski st. 3
2. Brześć Kujawski st. 4 (ob. KAK)
3. Brześć Kujawski st 4 (ob. KCWR)
4. Pikutkowo st. 5b
5. Pikutkowo st. 6
6. Strzelce st. 3
7. Zdrojówka
8. Złota „Na Gajowiźnie”

9. Jordanów
10. Mierzanowice
11. Bożejewice
12. Złotniki
13. Igołomia Park
14. Nowa Huta-Zesławice
15. Wyciąże

16. Złota „Nad Wawrem”
17. Niedźwiedź
18. Gródek Nadbużny
19. Krusza Zamkowa
20. Krusza Podłotowa
21. Strzyżów
22. Sąsiadka

Tabela 1.Udział szczątków psa na stanowiskach neolitycznych z ziem polskich

(oznaczenia skrótów: KCWR – kultura ceramiki wstęgowej rytej; KCWK – kultura ceramiki wstęgowej kłutej; KPCW – kultura późnej ceramiki wstęgowej; KL – kultura lendzielska; KL-W – kul-tura lubelsko-wołyńska ceramiki biało malowanej; KPL – kultura pucharów lejkowatych; KAK – kultura amfor kulistych; KCP – kultura ceramiki promienistej; KRZ – kultura rzucewska)

Stanowisko (typ)	Kultura (faza chronologiczna)	n pies	%	n domowe	Region/Uwagi	Literatura
Przybranowo, st. 3 (osada)	KCWR	–	–	476	Kujawy i Ziemia Chełmińska	KRUSZONA 1990
Łojewo, st. 1/22; 35 (osada)	KCWR	–	–	1900	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1990
Grabie, st. 4 (osada)	KCWR	–	–	549	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1990a
Samborzec (osada)	KCWR	–	–	406	Małopolska	KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA 1970
Żukowice, st. 34, 36, 48, 49 (osada)	KCWR	–	–	151	Śląsk	KRUPSKA 1997
Miechowice, st. 7 (osada)	KCWR	–	–	1449	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1985
Brześć Kujawski, st. 3 i 4 (osada)	KCWR	2	0,3%	600	Kujawy i Ziemia Chełmińska	BOGUCKI 1982
Stolno, st. 2, ob. 2 (osada)	KCWR	7	2,8%	244	Kujawy i Ziemia Chełmińska	MAKOWIECKI 1987
Łagiewniki, st. 5 (osada)	KCWR	7	3,1%	224	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1985
Gniechowice (osada)	KCWR	3	1,8%	165	Śląsk	SOBOCIŃSKI 1978
Zalęcino, st. 4 (osada)	KCWR	13	1,5%	865	Pomorze	SOBOCIŃSKI 1984
Gniechowice (osada)	KCWK	–	–	253	Śląsk	SOBOCIŃSKI 1978
Węgierce, st. 12 (osada)	KPCW (I a)	2	0,2%	865	Kujawy i Ziemia Chełmińska	MAKOWIECKI 1989
Kraków-Pleszów (osada)	KL (I, II i III)	6	1,0%	600	Małopolska	KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA 1969
Tyniec Mały (osada)	KL	–	–	937	Śląsk	WYROST 1986
Kościelec Kujawski, st. 16/1–3 (osada)	KPCW (II b)	–	–	330	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1979

Stanowisko (typ)	Kultura (faza chronologiczna)	n pies	%	n domowe	Region/Uwagi	Literatura
Krusza Zamkowa, st. 3/311, 576 (osada)	KPCW (II b)	–	–	140	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1985
Broniewice, st. 1/8 (osada)	KPCW (III a)	–	–	104	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1985
Krusza Zamkowa, st. 3/50, 61, 636 (osada)	KPCW (III a)	2	0,8%	244	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1985
Broniewice, st. 1/1–13,18	KPCW (osada)	7 (III b)	4,8%	147	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1985
Krusza Zamkowa, st. 3/57, 255, 419, 562, 564 (osada)	KPCW (III b)	1	0,2%	419	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1985
Krusza Zamkowa, st. 3/318 (osada)	KPCW (III c)	–	–	132	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1985
Broniewice, st. 1 (osada)	KPCW (II b-III c)	7	2,3%	306	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1979
Brześć Kujawski, st. 3 i 4 (osada)	KPCW (I, II i III KL)	5	0,8%	632	Kujawy i Ziemia Chełmińska	BOGUCKI 1982
Bronocice (osiedle obronne)	K. L-W	2	0,4%	450	Kujawy i Ziemia Chełmińska	KRUK, MILISKAUKAS 1985
Łojewo, st. 35 (osada)	KPL	–	–	277	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1990
Podgaj, st. 7a (osada)	KPL (schyłek II fazy)	–	–	310	Kujawy i Ziemia Chełmińska	MAKOWIECKI 1985
Dąbrowa Biskupia, st. 21 (osada)	KPL (faza III)	–	–	1021	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI, MAKOWIECKI 1990
Opatowice, st. 3 (osada)	KPL	–	–	611	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI, MAKOWIECKI 1990
Brąchnówko, st. 1 (osada)	KPL (faza wiórecka)	–	–	207	Kujawy i Ziemia Chełmińska	MAKOWIECKI 1985a
Bronocice (osada)	KPL (faza wiórecka i lubońska)	?	?	2283	Małopolska/ Brak danych liczbowych dla konia i psa	MILISAUSKAS, KRUK, POLISZOT-MAKOWICZ 1993
Klementowice (obozowisko)	KPL	–	–	124	Małopolska	KRYSIK 1957
Krusza Podlotowa, st. 2, ob. 31 (miejsce obrzędowe)	KPL	7	2,6%	270	Kujawy i Ziemia Chełmińska	MAKOWIECKI 1989a
Łagiewniki, st. 5 (osada)	KPL (faza IV-V)	37	3,0%	1229	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI 1981

Stanowisko (typ)	Kultura (faza chronologiczna)	n pies	%	n domowe	Region/Uwagi	Literatura
Stryczowice, st. 1 (osada)	KPL	71	14,7%	482	Małopolska/ od 1osobnika	LASOTA– MOSKALEWSKA 1982
Książnice Wielkie (osada)	KPL (schyłek+elementy KCP)	31	9,0%	343	Małopolska	SYCH 1964
Zawarza (osada)	KPL	4	0,6%	702	Małopolska	WIŚLAŃSKI 1969
Zawichost-Podgórze, wykop I/II (osada)	KPL	51	3,7%	1364	Małopolska	KRYSIAK 1967
Zawichost-Podgórze, wykop IV (osada)	KPL	43	11,9%	361	Małopolska	KRYSIAK, LASOTA 1973
Ćmielów 1948-49 (osada)	KPL	42	2,3%	1821	Małopolska	KRYSIAK 1950
Ćmielów 1950 (osada)	KPL	69	9,0%	768	Małopolska	KRYSIAK 1952
Kamień Łukawski (osada)	KPL	66	2,4%	2735	Małopolska	KRYSIAK, LASOTA 1971
Złota „Nad Wawrem” (osada)	KPL	6	1,6%	373	Małopolska	FEDOROWICZ, GRĘZAK, LASOTA–MOSKALEWSKA 2001
Gródek Nadbużny 1952 i 54 (osada)	KPL	41	2,0%	2027	Małopolska	KRYSIAK 1956
Mrowino, st. 3) (osada)	KPL	8	1,5%	541	Wielkopolska	SCHRAMM 1987
Śrem st. 8 (osada)	KPL (faza lubońska)	17	1,3%	1333	Wielkopolska	SCHRAMM 1991
Szlachcin (osada bagienna)	KPL	4	3,1%	129	Wielkopolska	ŚWIEŻYŃSKI 1964
Strachów (osada)	KPL	4	1,0%	414	Śląsk	MOLENDĄ 1986
Dobrzejewice, st. 2 (osada)	KPL (faza lubońska)	19	0,4%	5342	Śląsk	KRUPSKA 1996
Nosocice, st. 2 (osada)	KPL	6	0,8%	793	Śląsk	SOBOCIŃSKI 1961
Gniechowice (osada)	KPL	9	4,5%	199	Śląsk	SOBOCIŃSKI 1978
Tomice (osada)	KPL	23	4,7%	493	Śląsk	SOBOCIŃSKI 1973

Stanowisko (typ)	Kultura (faza chronologiczna)	n pies	%	n domowe	Region/Uwagi	Literatura
Ustowo, st. 1 (osada)	KPL	36	4,4%	820	Pomorze	KUBASIEWICZ 1958
Dęby, st. 29/ob. 32 (osada)	KAK (faza II a)	–	–	145	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI, MAKOWIECKI 1990
Opoki, st. 7, ob. 78, 199 (osada)	KAK (faza II b)	2	1,6%	123	Kujawy i Ziemia Chełmińska	SOBOCIŃSKI, MAKOWIECKI 1990
Kuczkowo, st. 1 (osada)	KAK (faza II b - III a)	1	0,2%	404	Kujawy i Ziemia Chełmińska	MAKOWIECKI, MAKOWIECKA 2000
Żegotki, st. 2 (osada)	KAK (faza II b -III a)	2	1,2%	161	Kujawy i Ziemia Chełmińska	MAKOWIECKI, MAKOWIECKA 2000
Bronocice (osada),	KCP	?	?	1730	Małopolska/ Brak danych dla konia i psa	MILISAUSKAS, KRUK POLISZOT–MAKOWICZ 1993
Nowa Huta-Zesławice , st. 1 (osada)	KCP	142	5,6%	2554	Małopolska	GODŁOWSKA 1968
Rzucewo (osada)	KRZ	21	7,4%	285	Pomorze	LUBICZ–NIEZABITOWSKI 1928–29
Rzucewo (osada)	KRZ	13	1,4%	935	Pomorze	LASOTA–MOSKALEWSKA 1997
Niedźwiedziówka, st. 1 (osada)	KRZ	49	38,3%	128	Pomorze	GUBERNAT 2001

Tabela 2. Pochówki psów na stanowiskach neolitycznych z ziem polskich
(oznaczenia skrótów: A – samodzielny pochówek psa, B – częściowy pochówek psa, C– ofiara zakładzinowa, D – pochówek ludzko-zwierzęcy, E – częściowy pochówek zwierzęcy psa, F – pochówek zwierzęcy wielogatunkowy)

Stanowisko Kultura Region	Typ pochów- ku	Opis psa Elementy anatomiczne	Opis obiektu	Wypożaenie						Uwagi/Literatura
				Ceramika	Narzędzia	Ozdoby	Zabytki krzemienne	Inne zwierzęta	Inne	
Bożejewice 22 obiekt A2 KAK, faza IIb-IIIa Kujawy i Ziemia Chełmińska	A	Pies w wieku 4-5 lat	Jama o amorficznym kształcie, nieckowaty profil, wymiary: 186x160x23, szczątki psa wzdłuż ściany S-W, pochowany w porządku anatomicznym	7 fr			1 fr	Kości pokonsumpcyjne bydła, świni, owcy/kozy	1 bryła polepy	MAKOWIECKI, MAKOWIECKA 2000
Brześć Kujawski, stan. 3, osada KPCW faza IIb-IIIc Kujawy i Ziemia Chełmińska	A		Pochówek 1 osobnika w jamie nieokreślonej							ANDRAŁOJĆ 1986 INFORM. ARCH. 1978
Brześć Kujawski, stan. 4, cmentarzysko KCWR Kujawy i Ziemia Chełmińska	B	Kręgi szyjne z głową i kości kończyn przednich z łopatkami w porządku anatomicznym	Pochówek zwierzęcia poćwiartowanego							ANDRAŁOJĆ 1986 JAŻDŻEWSKI 1933
Brześć Kujawski, stan. 4, cmentarzysko, grób 5 KAK Kujawy i Ziemia Chełmińska	E	Jeden dorosły osobnik: 5 fr. czaszki, 5 zębów, 2 fr. żuchwy, 5 kręgów szyjnych, 2 kręgi piersiowe, 1 kręg lędźwiowy, 1 łopatka, 1 kość ramienna, 2 kościprzedramienia, 1 kość śródstopia	Szczątki psa leżały na jednym z dwóch szkieletów bydłecych, (samców: 5,5 i 2,5–3 letniego) ułożonych nogami do siebie, głowami na W			Dwie owalne tarczki kościane ornamentowane		Bydło – 2 osobniki		ANDRAŁOJĆ 1986 GABAŁÓWNA 1958 ŚWIEŻYŃSKI 1958 WIŚLAŃSKI 1966
Nowa Huta-Zeławice, stan. 1 osada KCP, faza młodsza Małopolska i Wyż.Lubelska	C		Pies pochowany w obrębie obiektu mieszkalnego							ANDRAŁOJĆ 1986 SOCHACKI 1970

Stanowisko Kultura Region	Typ pochów- ku	Opis psa Elementy anatomiczne	Opis obiektu	Wypożazenie						Uwagi/Literatura
				Ceramika	Narzędzia krzemienne	Ozdoby	Zabytki	Inne zwierzęta	Inne	
Nowa Huta- Zesławice, stan. 1 Osada, jama 190 KCP, faza młodsza Małopolska i Wyż. Lubelska	F	Pochówek	13 fr. wielogatunkowy, przynajmniej jeden szkielet w układzie anatomicznym				3 młode	Fr. polepy osobniki świni, kilka bydła, 1 owcy/kozy, 1 jelenia		GODŁOWSKA 1968
Gródek Nadbużny Osada, grób nr 1 KPL Małopolska i Wyż. Lubelska	D	Czaszka, fr. łopatki	Szkielet ludzki wyprostowany na lewym boku, głową na N, kości psa przed zmarłą na wysokości bioder	34 fr, pod czaszką psa dno naczynia				Żuchwa świni fr. łopatki krowy obok stóp zmarłej		KOWALCZYK 1957
Igołomia Park Osada, jama VI KCP Małopolska i Wyż. Lubelska	C	Młode psy, dwa szkielety	W ziemiance mieszkalnej, pod nawisem ściany N, na poziomie dna							ANDRAŁOJC 1986 GAJEWSKI 1959 NOSEK 1955
Igołomia Park Osada, jama XXIX KCP Małopolska i Wyż. Lubelska	C	Małe, młode psy, kilka szkieletów	W dolnej części jamy na głębokości 210-230cm	Fr. naczyń					Bryłki polepy, węgle drzewne	ANDRAŁOJC 1986 GAJEWSKI 1959 NOSEK 1955
Jordanów Osada, jama 5 KAK Śląsk	F	Szkielet psa bez głowy, 2 czaszki obok oraz 4 czaszki i kości od jednego osobnika	Okrągła jama o śr. 185 cm i gł. 140 cm. Pochówek młodej krowy, łeb z kręgami szyjnymi oddzielnie, rogi wyłamane, nad nim szkielet psa bez głowy, nad którym wśród ka- mieni głowa 8-letniego dziecka. Pod czaszką i na żebrach krowy czaszki psów, na dnie druga jama 160x90cm wybrukowana kamie- niami, w niej kości zwierzęce, dookoła niej symetrycznie głowy 4 psów pyskami na zewnątrz					Kompletny szkielet młodej krowy, w jamie na dnie: kości bydła dwu odmian, owcy, świni, tura, dzika, jelenia, sarny	Czaszka oraz kilka kości 8-letniego dziecka	ANDRAŁOJC 1986 GABAŁÓWNA 1958 NOSEK 1967 SULIMIRSKI 1957-59

Stanowisko Kultura Region	Typ pochów- ku	Opis psa Elementy anatomiczne	Opis obiektu	Wypożaenie						Uwagi/Literatura
				Ceramika	Narzędzia krzemienne	Ozdoby §	Zabytki	Inne zwierzęta	Inne	
Krusza Podlotowa miejsce obrzędowe, obiekt 31 KPL, grupa radziejowska ¹⁴ C:2350±70 l. p.n.e Kujawy i Ziemia Chełmińska	?	3 fr. kręgów lędźwiowych, 1 fr. żebra, 3 fr. kości śródstopia			Obustronne ostrze wrzeciono- wate			Kości pokon- sumpcyjne: 5 sztuk bydła (☞ forma pry- migeniczna), 2 koni, 1 owcy/kozy, 2 jeleni, 1 wydry		Niewykluczony pokonsumpcyjny charakter szczątków psa i wydry MAKOWIECKI 1989
Krusza Zamkowa, stan. 13 grobowiec KPL, grupa radziejowska, ¹⁴ C:1970±60 l. p.n.e. Kujawy i Ziemia Chełmińska	D	k. piszczelowa k. piętowa	W grobowcu szczątki 2 osobników ludzkich ♂ (w wieku <i>maturus</i>) drugi (<i>juvenis</i>)	5 naczyń	Topór z poroża, siekiara kamienna, półwytwór topora kamiennego			Szkielety lub fr. tuszy 3 krów (2 dorosłe, 1 poniżej 2 lat, k. piszczelowa owcy/ kozy żebro i łopatka świni, k. pęcínowa konía	Fr. bursztynu	SOBOCIŃSKI 1989 KOŚKO 1989
Mierzanowice stan. 1 osada, jama 170 KAK Małopolska i Wyz. Lubelska	B	Szczęka		Liczne fr. naczyń			Odłupki, wióry, rdzenie, półwytwory siekiei	Szczęka i zęby owcy/kozy, kości krowy i świni		ANDRAŁOJĆ 1986 BALCER 1964
Mierzanowice stan. 1 osada, jama 189 KAK Małopolska i Wyz. Lubelska	E	1 kostka?	Pochówek bydłęcy, 1 os. w układzie anatomicznym, na boku, głowa odgięta do tyłu	30 fr.			Półwytwór siekiery z krzem. pasiastego, 21 odłupków	Fr. szczęki świni, fr. szczęki owcy, ząb n.o., fr. poroża jelenia	40 grudek polepy	ANDRAŁOJĆ 1986 BALCER 1964

Stanowisko Kultura Region	Typ pochów- ku	Opis psa	Opis obiektu Elementy anatomiczne	Wypożażenie						Uwagi/Literatura
				Ceramika	Narzędzia	Ozdoby	Zabytki krzemienne	Inne zwierzęta	Inne	
Mierzanowice stan. 1 osada, jama 206 KAK Małopolska i Wyż. Lubelska	A	Czaszka i prawie kompletny szkielet	Funkcja jamy nieokreślona	Fr. amfory z taśmowym uchem, 50 fr. naczyń				Kości świni, krowy i owcy/kozy	Półowa płyty granitowej do polerowania	ANDRAŁOJC 1986 BALCER 1964
Mierzanowice stan. 1 osada, jama 207 KAK Małopolska i Wyż. Lubelska	?	Kilkanaście kości	Pochówek lub kości pokonsumpcyjne	Fr. dużego naczynia				Kilkanaście kości bydła	Ułamek kamienia, gruda wapienia	ANDRAŁOJC 1986 BALCER 1964
Niedźwiedz stan. 1 osada obiekt 101 KPL ¹⁴ C: 2690±190 BC 2520±190 BC Małopolska i Wyż. Lubelska	C	Prawie kompletny szkielet 1 osobnika killkuletniego	Jama pod słupem SW narożnika chaty 2, na dnie był szkielet psa, obok, nieco wyżej szkielet owcy/kozy, nad nim drugi					Dwa szkielety młodych owiec lub kóz	Kamień obok szkieletu psa	ANDRAŁOJC 1986 BURCHARD 1977
Pikutkowo stan 5B cmentarzysko, grób zwierzęcy nr 1 KAK Kujawy i Ziemia Chełmińska	E	2 zęby trzonowe M1 od jednego osobnika	Prostokątna jama 2 x 5,5m, zorientowana na lini W–E z obstawą kamienną, 2 szkielety krowie leżały nogami do siebie, głowami na W, pośrodku grobu wybru- kowany dołek z 2 fr, naczynia i szczęką świni, w części E 3 krowy bez układu anatomicznego i kości świni, owcy/kozy, ludzkie i zęby psa, w części SW dołek, w nim 4 naczynia (1fr bębna)	2 fr. naczyń, 4 naczynia w tym fr. bębna				5 szkieletów bydła krótko- rogiego: 1 dorosły ♂, 1 dorosła ♀ ze zrośniętą 2 i 3 kością stępową – stan zapalny, 1 młody, 1 cielę, 1 dorosły. Kości młodej świni: cały osobnik, 2 kości owcy/kozy	15 kości ludzkich	ŚWIRZYŃSKI 1966 WIŚLAŃSKI 1966

Stanowisko Kultura Region	Typ pochów- ku	Opis psa	Opis obiektu Elementy anatomiczne	Wypożazenie						Uwagi/Literatura
				Ceramika	Narzędzia	Ozdoby	Zabytki krzemienne	Inne zwierzęta	Inne	
Pikutkowo, stan. 6 Osada, jama 42 KAK faza IIb–IIIa, 14C: 4950±60BP Kujawy i Ziemia Chełmińska	A	69 znacznie rozdrobnionych kości 1 osobnika w układzie anatomicznym	Nieckowata jama o wymiarach: 130 x 130 x 60cm, pies ułożony na boku przy ścianie N, przyciśnięty kamieniem						Kamień 18 x 12 cm	Ofiara dla mocy poza- ziemskich ANDRAŁOJĆ 1986 RADOMSKI, ŚWIEŻYŃSKI 1967 NIESIOŁOWSKA 1967 SULIMIRSKI 1957-59
Sąsiadka Kurhan zw. „Piszczalka” KCSz Małopolska i Wyż.Lubelska	D		W kurhanie pochowanych 8 ludzi	4 puchary doniczkowate	Szydło kościane					ANDRAŁOJĆ 1986 NOSEK 1951
Strzelce, stan. 3 Cmentarzysko, kurhan III KAK faza młodsza IIb–IIIa, nie młodsze niż 3 tys.-2800 BC Kujawy i Ziemia Chełmińska	D	Młody, duży osobnik, krzyżówka psa z wilkiem 112 kości, czaszka	Jama pod brukiem kurhanu przy grobie ludzkim, w obrębie kurhanu także grób jelenia							Czaszka rozbita aby wydobyć mózg ANDRAŁOJĆ 1986 KUBASIEWICZ 1966 WIŚLAŃSKI 1966
Strzyżów cmentarzysko KCSz Małopolska i Wyż. Lubelska	A		Jama o średnicy 1,5 m i gł. 45cm. Pies ułożony na prawym boku, głową na E, przed nim kubek gliniany, za psem amfora	Kubek półkulisty z uszkiem, amfora dwuucha z cylindryczną szyjką				Małe kosteczki ptaka (?) w kubku		GURBA 1950 WASILEWSKI 1950
Wyciąże osada KCP Małopolska i Wyż. Lubelska	C		Pies pochowany w obrębie obiektu mieszkalnego							ANDRAŁOJĆ 1986 SOCHACKI 1970

Stanowisko Kultura Region	Typ pochów- ku	Opis psa	Opis obiektu Elementy anatomiczne	Wypożażenie						Uwagi/Literatura
				Ceramika	Narzędzia	Ozdoby	Zabytki krzemienne	Inne zwierzęta	Inne	
Zdrojówka cmentarzysko KAK, faza IIb-IIIa, 14C: 2926-2865 BC Kujawy i Ziemia Chełmińska	D	Szczątki 1 osobnika w układzie anatomicznym	W grobie ludzkim w skrzyni kamiennej, grób 2-4 ludzi					Kości 4 osobników owcy/kozy, świni		ANDRAŁOJC 1986 BEHRENS 1964 KUBASIEWICZ 1961
Złota „Nad Wawrem” Osada, jama 324 Kultura złocka II poł. 3 tys.- I ćwierć 2 tys. p.n.e. Małopolska i Wyż. Lubelska	B	Małe psy, w wieku 1,5-2 lat, 1-1,5 roku, 2 czaszki, 2 żuchwy	Okrągła ziemianka o śr. 2,9 m, gł. 1,2 m	Fr. naczyń		Kościane i z muszelek	Narzędzia	Kości bydła turzego, muszle małży <i>unio</i>		ANDRAŁOJC 1986 WODZICKI 1935
Złota „Nad Wawrem” Osada, jama 402 kultura złocka IIpoł. 3 tys.- I ćwierć 2 tys. p.n.e. Małopolska i Wyż. Lubelska	B	Mały pies w wieku 1,5-2 lat 1 czaszka, fr. łopatki, fr. kości ramiennej, fr. członu palcowego fr. śródręcza, fr. kręgu lędźwiowego	Ziemianka 4,3 x 3,5 x 2,8 m					Kości konia, świni, zółwia błotnego, muszle małży <i>unio</i>		ANDRAŁOJC 1986 WODZICKI 1935
Złota „Nad Wawrem” cmentarzysko, groby: 14,22,23,61,64,89 kultura złocka II poł 3 tys.- I ćwierć 2 tys. p.n.e. Małopolska i Wyż. Lubelska	D	35 zębów	Groby ludzkie							Wisiorzki z zębów psa KRZAK 1970

Stanowisko Kultura Region	Typ pochów- ku	Opis psa	Opis obiektu Elementy anatomiczne	Wypożaenie						Uwagi/Literatura
				Ceramika	Narzędzia	Ozdoby	Zabytki krzemienne	Inne zwierzęta	Inne	
Złota „Na Gajowiźnie” cmentarzysko obiekt 1 KAK Małopolska i Wyż. Lubelska	D	2 fragmenty czaszki	Prostokątna jama 4,6 x 2,5 x 1 m, zorientowana na lini W-E, częściowo w obstawie kamiennej, głina ścian wypalona, kości 3 osobników ludzkich (1 w układzie anatomicznym) miejscami przepalone	Misa, kilkanaście fr. naczyń	Czworo- ścienna siekierka krzemienne		Odłupek	Kilkanaście kości krowy, kilka świni, owcy/kozy kieł dzika, fr. muszli małży	Węgielki drzewne	KRZAK 1977
Złota „Na Gajowiźnie” cmentarzysko obiekt 28 KAK Małopolska i Wyż. Lubelska	D	Fragmenty żuchwy	Prostokątna jama 2,4 x 1,8 x 0,4 m, zorientowana na lini N-S, miejscami ślady palenia ognia, kości 2 osobników ludzkich		Czworo- ścienna siekierka krzemienne gładzona		Wiór, bryła krzemienia pasiastego i świeciechow- skiego	Fr. czaszki krowiej, czaszka świni, liczne nieokreślone kości zwierzęce nadpalone	Węgielki drzewne	KRZAK 1977
Złotniki, osada I cmentarzysko obiekt 9 KCWR Małopolska i Wyż. Lubelska	A	Kompletny szkielet 1 osobnika w układzie anatomicznym	Oddzielna jama w pobliżu nóg zmarłego z grobu nr 1							3 groby ludzkie bez wyposażenia ANDRAŁOJC 1986 DZIEDUSZYCKA- MACHNIKOWA 1964

Tabela 3. Skład anatomiczny szczątków psa na stanowiskach neolitycznych z ziem polskich

Stanowisko	Kultura	Głowa	Tułów	Koniec bliższy kończyny piersiowej	Koniec dalszy kończyny piersiowej	Koniec bliższy kończyny miednicznej	Koniec dalszy kończyny miednicznej	Człony palcowe	Razem
Stolno, st.2, ob. 2	KCWR	7							7
Łagiewniki, st. 5	KCWR	4	3						7
Zalęcino, st. 4	KCWR			10		1	1	1	13
Węgierce, st. 12	KPCW		1			1			2
Kraków–Pleszów	KL	3	2				1		6
Bronocice	KL-W			2					2
Krusza Podłotowa, st. 2	KPL		4				3		7
Łagiewniki, st. 5	KPL	20	7	9	1				37
Ćmielów, 1948/49	KPL	20	4	7	1	7	3		42
Ćmielów 1950	KPL	22	16	15	7	7	2		69
Kamień Łukawski	KPL	29	15	8	3	7	4		66
Mrowino, st. 3	KPL	1		4	1	2			8
Śrem, st. 8	KPL	8	5	2		2			17
Szlachcin	KPL	4							4
Strachów	KPL	3	1						4
Dobrzejewice, st. 2	KPL	x	x	x	X	x	x		19
Nosocice, st. 2	KPL	x		x	X	x	x		6
Tomice	KPL	15	4		2	2			23
Kuczkowo, st. 1	KAK	1							1
Zegotki, st. 2	KAK	2							2
Rzucewo, 1928/29	KRZ	6	4	5	5	1		21	
Rzucewo 1997	KRZ		7	11		1	3	13	
Niedźwiedziówka, st. 1	KRZ	9	21	95	3	2		49	

Tabela 4. Wymiary niektórych kości psa ze stanowisk neolitycznych z ziem polskich

Stanowisko	Kultura	Element anatomiczny	Rodzaj pomiaru	cm	WH w cm
Ćmielów 1948/49	KPL	Czaszka nr 659	Długość całkowita	16,7	
			Odległość między łukami jarzmowymi	8,7	
			Odległość między krawędziami górnymi oczodołów	3,0	
		Kość udowa	Długość boczna	14,1	
			Długość największa (GL)	14,3	43,0
			Największa szerokość końca bliższego (Bp)	2,9	
			Najmniejsza szerokość trzonu (SD)	1,1/ 1,1	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	3,0	
		Kość promieniowa	Długość boczna	13,6	
			Długość największa (GL)	13,7	44,1
			Największa szerokość końca bliższego (Bp)	1,6	
			Najmniejsza szerokość trzonu (SD)	1,7/0,7	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	2,0	
Dobrzejewice	KPL	Ząb M1	Długość/ szerokość	21,2/8,2; 19,2/7,8	
Mrowino	KPL	Kość promieniowa	Szer. końca bliższego	17,8	
		Kość skokowa	Długość największa (GL)	23,0	
		Kość piętowa	Długość największa (GL)	40,0	
Złota nad Wawrem	KPL	Kość ramienna			40,5
Śrem	KPL	Zęby P+M	Długość	58,5	
		Ząb P4 górny	Długość/ Szerokość	18,0/8,0	
		Ząb M1 górny	Długość/ Szerokość	13,0/16,0	
		Ząb M2 górny	Długość/ Szerokość	7,0/9,0	
		Żuchwa	Długość kątowna	128,0	
			Długość kłykciowa	121,0	
			Długość szeregu zębowego	73,5	
		Łopatką	Długość największa	111,5	45,3
			Długość szyjki	21,0	
			Długość/szerokość panewki	23,0/15,0	
		Kość piszczelowa	Szer. końca dalszego	20,0	
			Szer. trzonu	15,0	
Gródek Nadbużny	KPL	Czaszka	Dł. całkowita	157,0	
Rzucewo, 1928/29	KRZ	Czaszka	Szer. otworu wielkiego	18,0; 20,0; 18,0	
			Wysokość otworu wielkiego	17,0; 17,0; 16,0	

Stanowisko	Kultura	Element anatomiczny	Rodzaj pomiaru	cm	WH w cm
Niedźwiedziówka	KRZ	Czaszka	Szer. otworu wielkiego	17,0	
			Wysokość otworu wielkiego	15,0	
		Żuchwa	Dł. kątowna	115,0	
			Dł. kłykciowa	114,0	
			Dł. szeregu zębowego	63,0	
		Kręg szyjny I	Długość	35,0	
			Szer. powierzchni stawowej tylniej	30,0	
		Kręg szyjny II	Dł. trzonu wraz z zębem	45,0	
			Dł. łuku wraz z wyrostkiem stawowym tylnym	45,0	
			Wysokość	35,0	
		Kość ramienna	Długość największa (GL)	131,0	44,1
			Największa szerokość końca bliższego (Bp)	126,0	
			Najmniejsza szerokość trzonu (SD)	25,0	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	16,0	
		Kość łokciowa	Długość największa (GL)	139,0	37,1
		Kość promieniowa	Długość największa (GL)	122,0	39,2
		Kość piszczelowa	Długość największa (GL)	158,0	46,1
			Największa szerokość końca bliższego (Bp)	24,0	
			Najmniejsza szerokość trzonu (SD)	19,0	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	13,0	
		Kość śródstopia	Długość największa (GL)	50,0	
			Największa szerokość końca bliższego (Bp)	6,0	
			Najmniejsza szerokość trzonu (SD)	7,0	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	5,0	
		Człon palcowy II	Długość największa (GL)	20,0	
			Największa szerokość końca bliższego (Bp)	10,0	
			Najmniejsza szerokość trzonu (SD)	9,0	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	7,0	

Stanowisko	Kultura	Element anatomiczny	Rodzaj pomiaru	cm	WH w cm
Brześć Kujawski st.4	KCWR	Żuchwa	Długość <i>Condylion mediale</i> – tylny brzeg zębodołu C	113	
			Wysokość trzonu przy M1	23	
		Kość ramienna	Szerokość trzonu	14	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	32	
		Kość promieniowa	Długość największa (GL)	144	46,4
			Największa szerokość końca bliższego (Bp)	17	
			Najmniejsza szerokość trzonu (SD)	13	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	23	
Bożejewice st.22	KAK	Kość piszczelowa	Długość największa (GL)	130,8	39,1
Gródek Nadbużny	KPL	Czaszka 111	Długość całkowita <i>Akrokranion – Prosthion</i>	157	
			Długość podstawowa <i>Basion – Prosthion</i>	136	
		Czaszka 295	Długość podstawowa <i>Basion – Prosthion</i>	144	
Mierzanowice	KAK	Czaszka	Długość całkowita <i>Akrokranion – Prosthion</i>	163	
Pikutkowo st.5	KAK	Żuchwa	Długość M1	20,7	
Pikutkowo st.6	KAK	Łopatką	Najmniejsza długość szyjki łopatki (SLC)	23	
			Największa długość wyrostka stawowego (GLP)	26	
			Długość panewki (LG)	22	
			Szerokość panewki (BG)	15	
		Kość ramienna	Największa szerokość końca dalszego (Bd)	30	
		Kość promieniowa	Największa szerokość końca bliższego (Bp)	16	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	21	
		Kość udowa	Szerokość nasady bliższej	35	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	28	
			Długość podstawowa <i>Basion – Prosthion</i>	136	
Strzelce	KAK	Żuchwa	Długość <i>Condylion mediale – Infradentale</i>	165	
			Długość szeregu zębów P+M	84	
			Długość M1	23	
			Szerokość M1	9	
			Wysokość trzonu przy M1	27	
		Kość ramienna	Największa długość	188	63,4
			Szerokość trzonu	17	
			Największa szerokość końca dalszego (Bd)	38	

Stanowisko	Kultura	Element anatomiczny	Rodzaj pomiaru	cm	WH w cm
Strzyżów	KCSz	Czaszka	Długość podstawowa <i>Basion – Prosthion</i>	159	
			Oś podstawy mózgowioczaszki <i>Basion – Synsphenion</i>	42	
			Oś podstawy trzewioczaszki <i>Synsphenion – Prosthion</i>	113	
			Długość mózgowioczaszki <i>Opisthion – Prosthion</i>	97	
			Długość podniebienia <i>Staphylion – Prosthion</i>	84	
			Długość pyska <i>przedni brzeg oczodołu – Prosthion</i>	79	
			Wysokość mózgowioczaszki <i>Synsphenion – sutura sagitalis</i>	51	
			Szerokość puszek mózgowych <i>Euryon – Euryon</i>	55	
			Zwężenie skroniowe <i>Frontostenion – Frontostenion</i>	35	
			Szerokość czoła <i>Ectorbitale – Ectorbitale</i>	45	
			Najmniejsza odległość między oczodołami <i>Entorbitale – Entorbitale</i>	32	
			Odległość między łukami jarzmowymi <i>Zygion – Zygon</i>	(94)	
			Największa szerokość podniebienia mierzona przed zębami trzonowymi	52	
			Szerokość łamacza	17	

Stanowisko	Kultura	Element anatomiczny	Rodzaj pomiaru	cm	WH w cm
Złota „Nad Wawrem”	KZ	Czaszka 13	Długość podstawowa <i>Basion – Prosthion</i>	152	
			Oś podstawy mózgowioczaszki <i>Basion – Synsphenion</i>	44	
			<i>Opisthion – Sagetorbion</i>	(82)	
			Szerokość puszeki mózgowej <i>Euryon – Euryon</i>	55,5	
			Zwężenie skroniowe <i>Frontostenion – Frontostenion</i>	34,5	
			Największa szerokość podniebienia mierzona przed zębami trzonowymi	(50)	
			Szerokość łamacza	17,5	
			Grubość łamacza	7	
		Czaszka 14	Oś podstawy mózgowioczaszki <i>Basion – Synsphenion</i>	45	
			Szerokość puszeki mózgowej <i>Euryon – Euryon</i>	(55)	
		Czaszka 15	Długość całkowita <i>Akrokranium – Prosthion</i>	164	
			Długość podstawowa <i>Basion – Prosthion</i>	145	
			Oś podstawy mózgowioczaszki <i>Basion – Synsphenion</i>	41	
			Oś podstawy trzewioczaszki <i>Synsphenion – Prosthion</i>	105	
			Długość mózgowioczaszki <i>Opisthion – Prosthion</i>	91	
			Długość trzewioczaszki <i>Nasion – Prosthion</i>	77	
			Długość podniebienia <i>Staphylion – Prosthion</i>	80,5	
			Długość pyska <i>przedni brzeg oczodołu – Prosthion</i>	68	
			<i>Opisthion – Sagetorbion</i>	83	
			<i>Sagetorbion – Prosthion</i>	92,5	
			Wysokość mózgowioczaszki <i>Synsphenion – sutura sagitalis</i>	46	
			Szerokość puszeki mózgowej <i>Euryon – Euryon</i>	54	
			Zwężenie skroniowe <i>Frontostenion–Frontostenion</i>	37	
			Szerokość czoła <i>Ectorbitale – Ectorbitale</i>	49	
			Najmniejsza odległość między oczodołami <i>Entorbitale – Entorbitale</i>	33	
			Największa szerokość podniebienia mierzona przed zębami trzonowymi	55	
			Szerokość łamacza	15	
			Grubość łamacza	6	

Tabela 5. Szczątki psa na stanowiskach neolitycznych w poszczególnych kulturach archeologicznych

Kultura	n stanowisk	Brak szczątków psa	Udział psa mały	Udział psa średni	Udział psa wysoki	Udział psa bardzo wysoki	?
KCWR	11	6	5				
KCWK	1	1					
KPCW I-Iia	1		1				
KL	2	1	1				
KPCW IIb-IIIc	9	4	4				
KL-W	1		1				
KPL	28	6	14	3	3	1	1
KAK	4	1	3				
KZ	–						
KCP	2	1		1			
KCSz	–						
KRZ	3		1	1		1	

Tabela 6. Pochówki psów na stanowiskach neolitycznych w poszczególnych kulturach archeologicznych

Kultura	n stanowisk	A	B	C	D	E	F
KCWR	2	1	1				
KCWK	–						
KPCW I-Iia	–						
KL	–						
KPCW IIb-IIIc	1	1					
KL-W	–						
KPL	3 + 1?			1	2		
KAK	11 + 1?	2	1		4	3	1
KZ	2		2				
KCP	5			4			1
KCSz	2	1			1		
KRZ	–						

Literatura

Wykaz stosowanych skrótów

RAR – Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu

ANDRAŁOJĆ M.

1986 *Pochówki psów u pradziejowych społeczeństwach Europy Środkowej*, Inowrocław

BALCER B.

1963 *Osada kultury amfor kulistych na stanowisku 1 w Mierzanowicach, powiat Opatów*, Mat. Starożytne, 9, p.99-142

BAUER H.

1968 *Z psem przez stulecia*, Warszawa

BEHRENS H.

1964 *Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der alten Welt*, Berlin

BENECKE N.

1987 *Studies on early dog remains from Northern Europe*, Journal of Archeological Science, 14, p. 35-55

BICHIR G.

1973 *Manifestations de caractère magique et cultuel chez les Carpes*, Dacia, 27, p. 243-256

BOGUCKI P. I.

1982 *Early Neolithic Subsistence and Settlement in the Polish Lowlands*, [BAR International Series 150], London

BURCHARD B.

1977 *Wyniki badań wykopaliskowych na osadzie kultury pucharów lejkowatych na stan. 1 w Niedźwiedziu, gm. Słomniki, woj. krakowskie w latach 1965-1973*, Sprawozdania Arch. 29, p. 59-81

DRIESCH von den A.

1976 *A guide to the measurement of animal bones from archeological sites*, Harvard

DRIESCH von den A., BOESSNECK J.

1974 *Kritische Anmerkungen zur Widerristhöhenberechnung aus Langenmassen vor und frühgeschichtlicher Tierknochen*, Säugetierkundliche Mitteilungen, 22, München

DROBCZYŃSKI R.

1993 *Słowiańskie praktyki zakładowe na ziemiach polskich w okresie od pocz. VII w. do 2 poł. XIV w. Próba klasyfikacji i analizy materiału*, (mps pracy magisterskiej w IA UW), Warszawa

DUVAL P. M.

1967 *Życie codzienne w Galii w okresie pokoju rzymskiego*, Warszawa

DYNAK W.

1993 *Łowy, łowcy i zwierzyzna w przysłowiach polskich*, Wrocław

DYNAK W., SOKOLSKI J.

2001 *Staropolskie księgi o myślistwie*, Wrocław

DZIEDUSZYCKA-MACHNIKOWA A.

1964 *Sprawozdanie z badań osady kultury ceramiki wstęgowej rytej osady eneolitycznej w Złotnikach, pow. Proszowice, w 1962 roku*, Sprawozdania Arch. 16, p. 26-29

FEDOROWICZ E., GRĘZAK A., LASOTA-MOSKALEWSKA A.

2001 *Szczątki zwierzęce z neolitycznego stanowiska w Złotej „nad Wawrem”, woj. tarnobrzeskie*, Wiadomości Arch. LV, p. 174-178

FLOREK P.

2001 *Dwa pochówki psów z cmentarzyska w Dudce, gm. Wydminy, woj. warmińsko-mazurskie*, (mps pracy licencjackiej w IA UW), Warszawa

GABAŁOWNA L.

1958 *Pochówki bydłowe kultury amfor kulistych ze stan. 4 w Brześciu Kujawskim w świetle podobnych znalezisk kultur środkowoeuropejskich*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Arch. 3, p. 63-102

GAJEWSKI L.

- 1959 *Sprawozdanie z prac badawczych, prowadzonych w 1957 roku w Igołomi, pow. Proszowice, i okolicy*, Sprawozdania Arch. 8, p. 17-44

GODŁOWSKA M.

- 1968 *Osada kultury ceramiki promienistej w Nowej Hucie-Ześlavicach (Dłubnia)*, [in:] *Z badań nad kulturą ceramiki promienistej*, R. Jamka, J. K. Kozłowski (ed.), p.39-51, Kraków

GUBERNAT J.

- 2001 *Szczątki zwierzęce ze stanowiska nr 1 w Niedźwiedziówce (gm. Stegna)*, (mps pracy magisterskiej w IA UW), Warszawa

GUMIŃSKI W.

- 1995 *Environment, economy and habitation during the Mesolithic at Dudka, Great Masurian Lakeland, NE Poland*, Przegląd Arch. 43, p. 5-46

GURBA J.

- 1950 *Grób psa kultury ceramiki sznurowej we wsi Strzyżów, gm. Horodło, pow. Hrubieszów*, Annales UMCS, Sectio F, 5, p. 159-168

JAŹDŻEWSKI K.

- 1933 *Ciekawe odkrycia archeologiczne w pow. włocławskim i nieszawskim*, Z Otchłani Wieków, 8, nr 4-5, p. 49-76

KOLUMELLA L. J. M.

- 1991 *O rolnictwie*, przełożył I. Mikołajczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków

KOŚKO A.

- 1989 „*Grobowiec*” grupy radziejowskiej kultury pucharów lejkowatych, [in:] *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, woj. bydgoskie, stanowisko 13*, A. Cofta-Broniewska (ed.), Poznań, p. 46-57

KOWALCZYK J.

- 1957 *Badania osady kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów, przeprowadzone w 1955 roku*, Wiadomości Arch. 24, p. 37-52

KRUK J., MILISKAUKAS S.

- 1985 *Bronocice. Osiedle obronne ludności kultury lubelsko-wołyńskiej (2800-2700 lat p.n.e.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź

KRUPSKA A.

- 1966 *Szczątki kostne zwierząt z wielokulturowego stanowiska nr 2 w Dobrzejewicach w woj. legnickim*, RAR 283, Archeozoologia 20, p. 53-69
- 1997 *Szczątki kostne zwierząt z wielokulturowych stanowisk archeologicznych w Żukowicach*, Dolnośląskie Wiadomości Prahistyczne 4, p. 285-298

KRUSZONA W.

- 1990 *Szczątki kostne zwierząt z osady neolitycznej w Przybranowie, woj. bydgoskie*, RAR 206, Archeozoologia, p. 19-25

KRYSIĄK K.

- 1950 *Szczątki zwierzęce z osady neolitycznej w Ćmielowie pow. Opatów*, Wiadomości Arch. 17, z. 2-3, p. 165-228
- 1952 *Szczątki zwierzęce z osady neolitycznej w Ćmielowie pow. Opatów*, Wiadomości Arch. 18, z. 2-3, p. 251-290
- 1956 *Materiał zwierzęcy z osady neolitycznej w Gródku Nadbużnym pow. Hrubieszów*, Wiadomości Arch. 23, z. 1, p. 49-60
- 1957 *Materiał zwierzęcy z osady neolitycznej w Klementowicach, pow. Puławy*, Materiały Starożytne 2, p. 203-206
- 1967 *Szczątki zwierzęce z osady neolitycznej w Zawichoście-Podgórzu, pow. Sandomierz*, Wiadomości Arch. 32, vol. 3-4, s. 376-384

KRYSIĄK K., LASOTA A.

- 1971 *Zwierzęce materiały kostne z osady Kamień Łukawski, pow. Sandomierz*, Wiadomości Arch. 36, z. 2, p. 187-202
- 1973 *Szczątki zwierzęce z wykopu IV na neolitycznym stanowisku w Zawichoście-Podgórzu, pow. Sandomierz*, Wiadomości Arch. 38, p. 83-89

KRZAK Z.

- 1970 *Cmentarzysko kultury złockiej „Nad Wawrem” w Złotej*, Wrocław–Warszawa–Kraków
 1977 *Cmentarzysko na „Gajowiźnie” pod względem archeologicznym*, [in:] *Cmentarzysko kultury amfor kulistych w Złotej Sandomierskiej*, J. Kowalczyk (ed.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, p. 9-83

KUBASIEWICZ M.

- 1958 *Szczątki zwierzęce ze stanowiska neolitycznego w Ustowie, pow. Szczecin*, *MatZachPom* 4, p. 41-48
 1961 *Przyczynek do znajomości bydła (*Bos taurus* L) kultury amfor kulistych na ziemiach Polski*, *Arch. Polski* 6, p. 255-270
 1966 *Kości zwierzęce z kurhanu III w Strzelcach, pow. Mogilno, stan. 3*, [in:] *Kultura Amfor Kulistych w Polsce północno-zachodniej*, T. Wiślański (ed.), Wrocław–Warszawa–Kraków, p. 263-267

KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA A.

- 1969 *Pleszów (Nowa Huta) – osada neolityczna kultury ceramiki wstęgowej rytej i lendzielskiej*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, 2, s. 7-124.
 1970 *Kultura ceramiki wstęgowej rytej w Polsce, zarys problematyki*, [in:] *Z badań nad kulturą ceramiki wstęgowej*, J. K. Kozłowski (ed.), Kraków, p. 11-28

LASOTA-MOSKALEWSKA A.

- 1982 *Kości zwierzęce z neolitycznej osady w Stryczowicach, gm. Waśniów, woj. kieleckie*, *Wiadomości Arch.* 47, z. 2, p. 267-271
 1997 *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*, Warszawa
 1997 *Animal remains from the Neolithic Settlement at Rzucewo*, [in:] *The Built Environment of Coast Areas During the Stone Age*, D. Król (ed.), p. 162-166, Gdańsk

LEUBE A.

- 1975 *Die römische Kaiserzeit im Oder–Spree–Gebiet*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 9

LEWICKI T.

- 1969 *Dzieje Afryki od czasów najdawniejszych do XIV w.*, Warszawa

LUBICZ-NIEZABITOWSKI E.

- 1928/29 *Szczątki zwierzęce z osady neolitycznej w Rzucewie na polskim wybrzeżu Bałtyku*, *Przegląd Arch.* 4, p. 64-81

MAKIEWICZ T.

- 1970 *W Dobieszewicach grób psa*, *Z Otchłani Wieków* 36, p. 101-103
 1987 *Znaczenie sakralne tak zwanych „Pochówków psów” na terenie środkowoeuropejskiego Barbaricum*, *Folia Praehistorica Posnaniensa* 2, p. 235-276

MAKOWIECKI D.

- 1985a *Szczątki zwierzęce z osady kultury pucharów lejkowatych w Podgaju woj. wrocławskie*, *RAR* 164, *Archeozoologia* 10, p. 19-24
 1985b *Zwierzęce szczątki z osady neolitycznej w Brąchnówku woj. toruńskie*, *RAR* 164, *Archeozoologia* 10, p. 7-17
 1987 *Źródła archeozoologiczne z epoki neolitu i początku epoki brązu z Ziemi Chełmińskiej*, [in:] *Neolit i początki epoki brązu na Ziemi Chełmińskiej*, T. Wiślański (ed.), Toruń
 1989a *Materiał kostny zwierzęcy z osady ludności kultury późnej ceramiki wstęgowej w Węgiercach, woj. bydgoskie*, *RAR* 198, *Archeozoologia* 13, p. 13-29
 1989b *Zwierzęce szczątki kostne z miejsca obrzędowego ludności kultury pucharów lejkowatych w Kruszy Podłotowej, gmina Inowrocław*, *RAR* 198, *Archeozoologia* 13, p. 31-44

MAKOWIECKI D., MAKOWIECKA M.

- 2000 *Gospodarka zwierzętami społeczności kultury pucharów lejkowatych (grupy: wschodnia i radziejowska) oraz kultury amfor kulistych*, [in:] *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900-1400/1300 przed Chr.*, A. Koško (ed.), t. III, vol. 4, p. 347-378, Poznań

MILISKAUKAS S., KRUK J., POLISZOT-MAKOWICZ D.

- 1993 *Observations on the Utilization of Domestic Animals by the Funnel Beaker and Baden Populations at Bronocice, Southeastern Poland*, [in:] *Actes du XII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques*, J. Pavuk (ed.), Bratislava, vol. 2, p. 457-460

MOLENDĄ O.

- 1986 *Szczątki kostne z neolitycznego stanowiska kultury pucharów lejkowatych w Strachowie gm. Łagiewniki, woj. wrocławskie*, RAR 172, Archeozoologia 11, p. 77-90

NIESIOŁOWSKA E.

- 1967 *Materiały neolityczne ze stanowiska 6 w Pikutkowie, pow. Włocławek*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi 14, p. 79-145

NOSEK S.

- 1951 *Młodsza epoka kamienia*, Annales UMCS, Sectio F, 6, p. 52-91
 1955 *Wyniki badań terenowych w rejonie Igołomia-Wschód prowadzonych w latach 1953 i 1954*, Sprawozdania Arch. 1, p. 29-46
 1967 *Kultura Amfor Kulistych w Polsce*, Warszawa-Kraków

PENNISI E.

- 2002 *A Shaggy Dog History*, Science 298, p. 1540-1542

PLINIUSZ STARSZY

- 2004 *Historia naturalna*, przełożyli J. i T. Zawadzcy, Kraków

RADOMSKI L. ŚWIEŻYŃSKI K.

- 1967 *Szczątki zwierzęce z neolitycznego stanowiska nr 6 w Pikutkowie, pow. Włocławek, wydobyte podczas prac wykopaliskowych w roku 1937*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Arch. 14 p. 145-158

ROPELEWSKI A.

- 1952 *Ssaki Bałtyku*, Kraków

SCHRAMM Z.

- 1987 *Zwierzęcy materiał kostny z osady ludności kultury pucharów lejkowatych w Mrowinie*, RAR 184, Archeozoologia 12, p. 75-89
 1991 *Szczątki kostne zwierząt z osady ludności kultury pucharów lejkowatych w Śremie, woj. poznańskie*, RAR 221, Archeozoologia 15, p. 43-54

SOBOCIŃSKI M.

- 1961 *Zwierzęta domowe i łowne z młodszej epoki kamienia w Nosolicach w powiecie głogowskim*, Przegląd Arch. 13, p. 122-137
 1973 *Materiał kostny zwierzęcy z osady kultury pucharów lejkowatych i kultury łużyckiej oraz domniemanego grobu kultury unietyckiej w Tomicach*, [in:] Tomice, pow. Dzierżoniów, wielokulturowe stanowisko archeologiczne, J. Romanow, K. Wachowski, B. Miszkiewicz (ed.), Wrocław, p. 297-312
 1978 *Zwierzęce szczątki kostne z osady neolitycznej w Gniechowicach*, RAR 103, Archeozoologia 4, p. 89-108
 1979 *Materiał kostny zwierzęcy z osad kultury lendzielskiej w strefie czarnoziemiu Kujaw Zachodnich (Ze studiów nad rozwojem kultur wstęgowych na Kujawach)*, PomorAnt 8, p. 111-131
 1981 *Szczątki kostne zwierząt z osady neolitycznej w Łagiewnikach*, RAR 131, Archeozoologia 7, p. 75-94
 1984a *Szczątki kostne zwierząt z osady mezolityczno-neolitycznej w Dąbkach, gmina Darłowo*, RAR 154, Archeozoologia 9, p. 101-128
 1984b *Zwierzęce szczątki kostne z obiektów kultury ceramiki wstęgowej rytej w Załęcinie i Żukowie woj. szczecińskie*, RAR 154, Archeozoologia 9, p. 87-99
 1985 *Szczątki kostne z osad ludności kultury ceramiki wstęgowej na Kujawach (ze studiów nad rozwojem kultur wstęgowych na Kujawach)*, RAR 164, Archeozoologia 10, p. 87-126
 1989 *Groby zwierzęce z Kruszy Zamkowej, gm. Inowrocław, stan. 13*, [in:] Miejsce pradziejowych i średnio-wiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, woj. bydgoskie, stanowisko 13, A. Cofta-Broniewska (ed.), Poznań, p. 225-236
 1990 *Zwierzęce szczątki kostne z osad neolitycznych w Łojewie, woj. bydgoskie*, RAR 206, Archeozoologia 14, p. 91-113
 1990a *Zwierzęcy materiał kostny z osady neolitycznej w Grabiach, woj. bydgoskie*, RAR 206, Archeozoologia 14, p. 115-128

SOBOCIŃSKI M., MAKOWIECKI D.

- 1990 *Stan badań nad źródłami archeozoologicznymi kultury amfor kulistych w rejonie Kujaw*, *Studia i materiały do dziejów Kujaw*, [in:] Kultura amfor kulistych w rejonie Kujaw, A. Cofta-Broniewska (ed.), Poznań, nr 4, p. 177-187

SOCHACKI Z.

1970 *Z badań nad kulturą ceramiki promienistej w Europie*, Arch. Polski 15, fasc. 2, p. 305-363

SULIMIRSKI T.

1957-1959 *Polska przedhistoryczna*, vol. 2, Londyn

SYCH L.

1964 *Szczątki zwierząt z neolitycznej osady w Książnicach Wielkich*, [in:] *Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski*, S. Nosek (ed.), Wrocław, p. 329-337

SZMURŁO M., SZMURŁO I., KRECHOWIECKA J.

1995 *Psy zaprzęgowe*, Warszawa

ŚWIEŻYŃSKI K.

1958 *Analiza szczątków kostnych neolitycznych grobów zwierzęcych z Brześcia Kujawskiego*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Arch.* 3, p. 109-126

1964 *Szczątki zwierzęce z neolitycznej osady bagiennej w Szlachcinie w pow. Średzkim*, *Przegląd Arch.* 17, p. 80-83.

1966 *Szczątki kostne z grobów zwierzęcych kultury amfor kulistych na Kujawach*, [in:] *Kultura Amfor Kulistych w Polsce północno-zachodniej*, T. Wiślański (ed.), Wrocław-Warszawa-Kraków, p. 268-278

WASILEWSKI W.

1950 *Czaszka psa neolitycznego ze Strzyżowa nad Bugiem*, *Annales UMCS, Sectio F*, 5, p. 169-187

WĘGRZYNOWICZ T.

1982 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciepłopalenia zwłok*, Warszawa

WIŚLAŃSKI T.

1959 *Sprawozdanie z prac Ekspedycji Wykopalskiej w Strzelcach, pow. Mogilno, w latach 1952, 1954 i 1956*, *Sprawozdania Arch.* 5, p. 31-40

1966 *Kultura Amfor Kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków

1969 *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków

WODZICKI K.

1935 *Studja nad prehistorycznymi psami Polski*, *Wiadomości Arch.* 13, p. 1-74

WYROST P.

1963 *Badania nad typami psów wczesnośredniowiecznego Opola i Wrocławia*, *Silesia Antiqua* 5, p. 198-233

1986 *Szczątki kostne zwierząt z neolitycznej osady kultury lendzielskiej w Tyńcu Małym, woj. wrocławskie*, *RAR* 172, *Archeozoologia* 11, p. 181-190

VILÁC., SAVOLAINEN P., MALDONADO J., AMORIM J., RICE J., HONEYCUTT R., CRANDAL K., LUNDEBERG J., WAYNE R.

1997 *Multiple and ancient origins of the domestic dog*, *Science* 276, p. 1687-1689

VRIES de J.

1961 *Keltische Religion*, Stuttgart

NEOLITHIC DOG REMAINS IN POLAND

SUMMARY

The present article discusses dog remains from the Neolithic archaeological record in Poland complete with a reconstruction of the role of these animals, in life as well as in death. Dog bones have been noted among the food remains at settlements (41 sites) and in grave deposits, both at habitation sites and at cemeteries (25 sites).

Remains of dogs have been recorded among the food remains at sites of diverse archaeological cultures, with the exception of Stroke Ornamented Pottery, Złota and Corded Ware cultures.

During the early Neolithic dog bones form a very small percentage of domesticated animal remains, up to 4.0%. During the middle and late Neolithic, settlements of Funnel Beaker and Rzucewo cultures show a more diverse participation of dog remains, ranging from sites with low participation, through moderate (4.1%-8.0%), high (8.1%-12.0%) and very high (over 12.1%) percentage of dog bone.

Burials of dogs are not recorded in Stroke Ornamented Linear Pottery, late Linear Pottery (phases I-Ia), Lengyel, Lublin-Wołyń or Rzucewo cultures. They are very rare during the early Neolithic, represented only

by two forms of burial: burials of individual animals or fragments. During the middle and late Neolithic we have a larger number of dog burials, more varied in form. The largest number of dog burials is known from Globular Amphorae Culture; they are less commonly noted in Funnel Beaker, Złota and Corded Ware cultures. Next to individual and fragmentary burials we find mixed graves of humans and dogs, burials of dogs under buildings ("cornerstone offerings") and less commonly, remains of dogs in burials of cattle or a larger number animal species.

Dogs during the Neolithic in Poland were used both in life and at death. In the first case they may have served as watchdogs or sheepdogs, and during transport as draft animals.

Their meat was presumably consumed, as indicated by cut marks on bones and by the anatomic analysis of dog bone types registered at sites of Stroked Band Pottery, Funnel Beaker and Rzucewo cultures. Next to their meat, dog hair and teeth may also have been used, the latter in making pendants.

(translated by Anna Kinecka)